

Research Paper

Safavid State and Reconfiguration of Iranian Society; Institutional Transformation and Heritage

Sara Akbari¹ *Vahid Sinaee²

1. Ph.D. Student of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
2. Associate Professor of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

DOI: <https://dx.doi.org/10.22034/ipsa.2022.458>

Receive Date: 25 October 2021

Revise Date: 25 December 2021

Accept Date: 09 February 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

Studying the Safavid dynasty and its impact on the political and social developments of medieval and modern Iran's history raises essential issues in various political, social, cultural, and ideological fields. The developments that took place in Iranian society during the Safavid period (1148–907 AH / 1736–1501 AD) provided a platform for analyzing political history and assessing the evolution of social and cultural dynamics in Iran several centuries after its political fall. It also essentially requires understanding those changes. The social and political arrangements, institutions, and unique cultures that the Safavids produced or reproduced in Iran continued after their political downfall and marked the beginning of a series of developments that subsequent dynasties (Qajar and Pahlavi) could not escape. Moreover, dismiss the political and social pattern created during the period in question. This paper tries to provide a new narrative of the political and social developments of this period by avoiding focusing on a single institutional or organizational context or adopting any one-factor model to explain historical developments. This paper tries to adopt the approach of historical institutionalism and thus avoid focusing on a single institutional or organizational context or adopt any one-factor model to explain the historical developments of Iran in the Safavid historical site, the overall institutional configuration of society, interaction and interaction. The study between institutions and reaction sequences in a broad institutional context.

Methodology

The present study is of the sociological-historical type and is placed in the framework of a historical-analytical strategy. Historical sociology recommends emphasizing the connection of a historical process that may not exist, and this implies that the present includes the past; That is, the past we want to know is how it has been rebuilt. According to this view, historical issues occur as a process, so their recognition must be done longitudinally and in time. Understanding temporal relationships involve shifting the focus from causal laws to explaining specific causal mechanisms. Causal laws mean highly coherent relationships between specific variables in different contexts, and causal mechanisms are the commonly observed ways in which events occur.

◆ * Corresponding Author:

Vahid Sinaee, Ph.D.

E-mail: sinaee@um.ac.ir

Discussion and Result

The findings of this study confirm this view that At the end of the chain of events of the tenth century AH, the Safavids were able to dominate the Iranian political arena by defeating rival forces. The new actors sought to change the existing institutional environment by entering the institution of power by merging the marginalized groups of the former socio-political body into the new arrangement. The establishment of a political institution with relatively new mechanisms facilitated the emergence of complementary institutions and put fundamental pressures on rival actors, forcing them to adapt to new contexts. In the process related to the path of primary institutional elections conducted by the Safavid-Ghezelbash coalition, it gained more supporters and the socio-political changes desired by the Safavids gradually received positive feedback. Sequences based on positive feedback transformed the political atmosphere and social capacities in the Safavid order and created exceptional dynamics that in the long run, were successful in consolidating a specific institutional model in the socio-political configuration of Iran. In this new arrangement, contrary to the larger narrative of Iranian history, which affirms the authoritarian rule of the political institution and its superiority over other elements of Iranian society, it seems that the characteristics of the institutional arrangement formed in the "Safavid era represent a limited central governing institution through negotiation and compromise. Some other institutions of society, such as tribes and clans, were governed by urban elements such as artisans and merchants (bazaar) and religious elements (scholars and jurists).

Conclusion

The main argument of the article is that the historical facts of the society in the Safavid era cast doubt on the Statement that the unlimited power of the State did not allow the formation and emergence of social forces and institutions independent of the State. A review of Iran's political and social developments in a contemporary institutional historical context shows that the dominant narrative in the works of theorists of the nature of the State as an authoritarian and authoritarian State in the face of a passive and powerless society. Iran is far away in the Safavid era. At the same time, the continuity of currents and processes resulting from the changing social configuration of the Safavid period, - linking the teachings of Twelver Shi'ism with the institution of government, expansion and prosperity of economic sectors, redefining government relations with tribes and clans that independence and autonomy Reproduced an institution in an institutional arrangement, helping to explain the possibility of stability, order and regularity of the institutional frameworks resulting from the historical event of the establishment of the Safavid government. Accordingly, the power that the social and political forces had in the configuration of the Safavid period continued in the social and political arena after the Safavid period, and in a long-term and two-way relationship, in line with the power of the government. Therefore, the Safavid period can be considered as the period of the birth of a set of political, social and economic institutions and as an institutional heritage of this historical period in a time process was transferred to the Qajar period and stabilized.

References

Amir Arjomand, S. (1987). *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, (17), Publications of the Center for Middle Eastern Studies, Paperback–November 15, 2010.

- Ashraf, A. (1980). *Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Iran*. Tehran: Zamineh.
- Banani, A. (1978). Reflection on The Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith. in *Iranian Studies*, XI: 83-11.
- Bausani, A. (1971). *The Persians, from the Earliest Days to the Twentieth Century*. Translated from Italian by J.B. Donne. London: Elek Books.
- Chardin, J. (1374). *Travelogue, translated by Iqbal Yaghmaei*. Tehran: Toos.
- Collier, R.B. and Collier, D. (1991). *Shaping the Political Arena*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Delavaleh, P. (2005). *The Travels of Pietro Della Valle, translated by Shafauddin Shoja*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Ebadollahi Chenzanagh, H. (2010). Political Economy of the City in Pre-Capitalist Iran Case Study: The Safavid Period. *Iranian Journal of Political Sociology*, 11(1), 174-146.
- Floor, W. (1987). *Essays on the Social History of Iran in the Qajar Era*. Translated by Abolghasem Sari. Tehran: Toos.
- Foran, J. (1999). *Fragile Resistance: Social Transformation In Iran From 1500 To The Revolution*. Translated by Ahmad Tadayon. Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
- Golchin Maani, A. (2001). *Shahr-e Ashob*. by Parviz Golchin Maani. Tehran: Ravayat.
- Goodarzi, H. (2008). *The Sociological Development of National Identity in Iran with Emphasis on the Safavid Period*. Tehran: Institute of National Studies.
- Goodman, Stephen (2001). *The Anthropology of Economy: Community, Market, and Culture*. Oxford Blackwell.
- Hinz, W. (1983). *The Formation of the National Government in Iran*. Translated by Kikavous Jahandari. Tehran: Kharazmi.
- Jafarian, R. (2000). *Safavids in the Arenas of Religion, Politics and Culture*. Qom: Research Institute and University.
- Jahangshahi Khaqan; History of Shah Ismail (1343). *Introduction and Attachments Allah Data Moztaf*. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Juvayni, A. (without date). *History of Jahangshahi*, Vol. 3, by Mohammad Ibin Abdul Wahab Qazvini, Tehran: Bamdad.
- Katozian, H. (1993). *Political Economy of Iran*. Translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi. Tehran: Markaz.

- Katozian, H. (2000). *Government and Society in Iran*. Tehran: Markaz.
- Keddie, N. R. (1990). *The Roots of the Iranian Revolution*. Translated by Abdolrahim Gavahi, Tehran: Qalam.
- Kempfer, E. (1350). *In the Court of the Shah of Iran*. Translated by Kikavous Jahandari. Tehran: National Works Association.
- Kempfer, E. (1981). *Travelogue*. Translated by Kikavous Jahandari. Tehran: Kharazmi.
- Khand Mir, G. (1353). *History of Habib al-Sir in the News of Human Beings*. by Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran: Khayyam.
- Koelble, T.A. (1995). The New Institutionalism in Political Science and Sociology. *Comparative Politics in Political Science of the City University of New York*. pp. 231- 243.
- Lambton, A. (1345). *Landlord and peasant in Persia*. Translated by Manouchehr Amiri. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Lambton, A. (1362). *A Journey in the History of Post-Islamic Iran*. Translated by Yaghoub Azhand. Tehran: Amirkabir.
- Levi, M. (1997). A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis. In: Lichbach, M. and Zuckerman, A. Eds. *Comparative Politics: Rationality, Culture and Structure*. Cambridge University Press, Cambridge, 19-41.
- Lockhart, L (1383). *The Extinction of the Safavid Dynasty*. Translated by Ismail Dolatshahi. Vol. 3. Tehran: Scientific and Cultural.
- Mahoney, J. (2000). Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society*, 29(4), 507-548.
- Malkam, J. (2001). *The Complete History of Iran, translated by Mirza Ismail Hairat*. Tehran: Afsoon.
- Mazavi, M. (1989). *The Origin of the Safavid State, translated by Yaghoub Azhand*. Tehran: Gostareh.
- Minorsky, V. (2002). *The Administrative Organization of the Safavid Government*. Translated by Massoud Rajabunia. Tehran: Amirkabir.
- Najafzadeh, M. (2010). Religious-Political Formation of Iranian Society in the Safavid Era. *Quarterly Journal of Politics*, University of Tehran, 40(1), pp. 354-337.
- Najafzadeh, M. (2016). *The Transformation of Two Revolutions*. Rotations of Religious Affairs in Iranian Society. Tehran: Tisa.

- Newman, A (2015). Great men Decline and Empire: Safavid Studies and a Way forward? *Medieval Worlds*, No. 2, 45-58.
- Pierson, P (2014). *Politics in the Time; History, Institutions and Social Analysis*. Translated by Mohammad Fazeli, Tehran: Ney.
- Rajabzadeh, A (1999). *Sociology of Development: A Comparative-Historical Study of Iran and Japan*. Tehran: Salman.
- Rumlu, H. B. (1978). *Ahsan al-Tawarikh*. by Abdolhossein Navai, Tehran: Babak.
- Sabzevari, M. B. (2005). *Al-Anwar Abbasi Shrine*. Edited by Ismail Changizi Ardahai. Tehran: Miras Maktob.
- Savory, R. (1987). *Safavid Iran*. Translated by Ahmad Saba. Tehran: Tehran Book.
- Sefat gol, M. (2002). *Foundation of the Religious Thought in Iran During the Safavid*. Tehran: Rasa.
- Shirazi (Navidi), K.Z (1369). *Takmalat Aliakhbar, Correction and Commentary*. by Abdolhossein Navai. Tehran: Nashr-e Ney.
- Stanley, W (2006). The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran. *Comparative Strategic Cultures Curriculum*, No: DTRA01-03, 1-27.
- Steinmo, S. (2008). Historical Institutionalism? In Donatella Della Porta and Michael Keating(eds.). *Approaches and Methodologies in the Social Sciences. A Pluralist Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thelen, K. & Steinmo, S. (2002). Historical Institutionalism in Comparative Politics. In Sven Steinmo; Kathleen Thelen, & Frank Longstreth, (Eds.). *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press: 1-32.
- Turkmen Monshi, I. (1998). History of Abbasid Scholars. *Under the Supervision of Iraj Afshar*, Vol. 1, Tehran: Amirkabir.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دولت صفویه و بازپیکربندی جامعه ایران؛ تحول و میراث نهادی

سارا اکبری^۱ * و وحید سینائی^۲

۱. دانشجوی دکتری مسائل ایران، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲. دانشیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweab.net/Ci_result/apidetails/FDD50D1F5ECCA50C14%

20.1001.1.1735790.1401.17.3.1.5

چکیده

شکل‌گیری حکومت صفویه در ایران به دگرگونی عمیقی در بنیادهای آرایش سیاسی و پایه‌ریزی نهادهای تازه‌ای در پیکره جامعه انجامید. این نهادهای جدید، با دنبال کردن فرایندی پویا و خودتقویت‌شونده در توالی‌های تاریخی بعدی توانستند الگوهای کنش‌ورزی جدیدی را در پیکربندی نهادی جدید شکل دهند. این مقاله برخلاف رویکرد نظری غالب در تبیین مناسبات دولت و جامعه در ایران - که بر عاملیت انحصاری دولت و غیاب نیروهای اجتماعی در تحولات جامعه تأکید دارد- درصدد است با الهام‌گیری از رویکرد نهادگرایی تاریخی و تبیین‌های زنجیره‌ای (روایت علی تاریخی)، روایت بدیلی از مناسبات جامعه و دولت در ایران عصر صفوی و تداوم میراث نهادی ماندگار حاصل از تحول نهادی در این برهه تاریخی ارائه دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در پیکربندی نهادی دوره صفویه، جامعه، مفهومی ایستا نیست و آرایش سیاسی به‌شدت تحت تأثیر مؤلفه‌های اجتماعی است. نکته دیگر اینکه شکل‌گیری حکومت صفویه بر پایه‌های متکثر قدرت، پیکربندی نهادی جدیدی را بازتولید کرد که بر شبکه نسبتاً پیچیده‌ای از روابط متقابل میان نهادهای کلیدی قدرت در این دوره، یعنی دولت، ایلات، روحانیت، و بازار استوار شد و این امر منجر به شکل‌گیری میراث نهادی ویژه‌ای شد که تا سده‌ها پس از سقوط صفویان تداوم یافت. روش پژوهش حاضر، جامعه‌شناسی تاریخی و با توجه به مسئله، هدف و چارچوب نظری آن، مبتنی بر راهبرد تاریخی-تحلیلی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۰/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

جامعه، دولت، نهادگرایی تاریخی، پیکربندی نهادی، صفویه

* نویسنده مسئول:

وحید سینائی

پست الکترونیک: sinaee@um.ac.ir

مقدمه

بررسی سلسله صفویه و تأثیر آن بر تحولات سیاسی و اجتماعی دوران میانه و مدرن تاریخ ایران به مسائل مهمی در زمینه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، و ایدئولوژیکی دامن می‌زند. تحولاتی که در دوره صفویه (۱۱۴۸-۹۰۷ ه.ق/ ۱۷۳۶-۱۵۰۱ م)، به ویژه در نیمه نخست قرن دهم هجری/ شانزدهم میلادی در جامعه ایران رخ داد، بستری را فراهم آورد که تحلیل تاریخ سیاسی و ارزیابی تکامل پویایی‌های اجتماعی و فرهنگی ایران چندین قرن پس از سقوط سیاسی آن نیز به‌طور عمده نیازمند درک آن تغییرات است. پیدایش حکومت صفوی در تاریخ ایران تنها یک جابه‌جایی ساده سیاسی و از نوع آمدورفت پیاپی سلسله‌ها نبود. آرایش اجتماعی و سیاسی، نهادها و فرهنگ ویژه‌ای که صفویان در ایران تولید یا بازتولید کردند، پس از سقوط سیاسی آنان نیز تداوم یافت و سرآغاز رشته تحولاتی شد که سلسله‌های حکومتی بعدی (قاجارها و پهلوی) نتوانستند خود را از مسیر آن و الگوی سیاسی و اجتماعی ایجادشده در دوران مورد بحث برکنار دارند.

مقاله حاضر، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که «بزنگاه تاریخی صفویه، زمینه‌ساز شکل‌گیری و به‌جا ماندن چه تحولات و میراثی در پیکربندی نهادی جامعه ایران عصر صفوی شد؟» و «چرا میراث نهادی بزنگاه تاریخی صفویه برای قرن‌ها پس از سقوط سیاسی آنان تداوم یافت؟» پاسخ به پرسش یادشده بر این فرضیه استوار است که «بزنگاه تاریخی صفویه با ایجاد یک شکاف بزرگ در پویایی دوره‌های تاریخ ایران، ضمن خلق مسیرهای جدید سیاسی، با بازتولید نظم نهادی جامعه بر پایه نیروهای متکثر قدرت، الگوی مناسبات میان دولت و جامعه در ایران را تغییر داد و پیکربندی ناشی از این تغییر برای قرن‌های متمادی به‌عنوان میراث نهادی صفویه تداوم یافت. در تحلیل‌های تاریخی زمانمندی که تقریباً^(۱) تاریخی اهمیت بسزایی دارد، «آغازها» یا «عزیمت‌های آغازین» (بسیار مهم) هستند (ماهونی، ۲۰۰۰: ۵۰۸). دولت صفویه، صرف‌نظر از تحلیل‌های فراوانی که در مورد آن انجام شده است، از منظر تاریخی، یک بزنگاه مهم و یک نقطه آغاز به‌شمار می‌آید که زمینه‌های شکل‌گیری آرایش اجتماعی و سیاسی جدیدی را در ایران فراهم کرد. شناسایی پیکربندی نهادی و چگونگی آرایش عناصر سازنده نظم اجتماعی ایران در عصر صفوی، بدون آگاهی از ویژگی‌های کمی و کیفی نیروهای سیاسی و اجتماعی‌ای که در پویایی تاریخی، قدرت و مراتب عالی کنشگری سیاسی و اجتماعی را به‌دست آورده‌اند، غیرممکن به‌نظر می‌رسد. از این‌رو، پژوهش درباره طراحان شالوده‌های اجتماعی بازپیکربندی نهادی جامعه ایران، از جمله مهم‌ترین پژوهش‌های جامعه‌شناسی سیاسی و تاریخی عصر صفوی است.

آگاهی از نقش نیروهای اجتماعی در فرایندهای سیاسی و سامان بخشیدن به نظم اجتماعی، نه تنها کلید فهم و تبیین قدرت دستگاه حکومتی را به دست می‌دهد، بلکه این مسئله مهم را مشخص می‌کند که جامعه ایران تا چه اندازه درگیر عناصر و نیروهای حافظ ایستایی یا مشوق پویایی است. مطالعه مواضع کنشگران اجتماعی که توان تأثیرگذاری بر تحولات و فرایندهای سیاسی و اجتماعی را دارند، آشکار خواهد کرد که آیا جامعه ایران در عرصه تجمع قدرت و چگونگی اعمال آن، جامعه‌ای بسیط بوده که هیچ توانی در برابر عاملیت دولت ندارد، یا اینکه در بزنگاه‌های تاریخی و توالی‌های واکنشی وابسته به مسیرهای انتخاب‌شده توسط طراحان نظم نهادی جدید با محیط خود تعامل داشته و فرصت‌های جدیدی برای نقش‌آفرینی در پیکربندی نهادی جامعه به دست آورده است.

این مقاله نه در پی اثبات حاکم بودن حکومت طبیعی لویاتانی^۱ در ایران عصر صفوی بر مبنای یک تصویر کروئوزیکال^(۲) است و نه همچون روایت‌های دولت‌محور، در تلاش برای توجیه قائم‌به‌شخص بودن حکومت و مشروعیت بخشی به کاریزما (فره) می‌باشد؛ بلکه نگارندگان کوشیده‌اند با پرهیز از تمرکز بر یک زمینه نهادی یا سازمانی منفرد یا به کارگیری هرگونه الگوی تک‌عاملی برای تبیین تحولات تاریخی، روایتی نو و تازه از تحولات سیاسی و اجتماعی این دوره ارائه دهند. بازخوانی تحولات سیاسی و اجتماعی ایران عصر صفوی به مثابه زنجیره‌ای از رویدادهای سیاسی-اجتماعی متداخل و متقاطع و ارائه نگاهی تازه به برهم‌کنش نهادها/نیروهای سیاسی و اجتماعی، از طریق برقراری دیالوگ میان میراث نهادی به‌جای مانده از گذشته و مقطع تاریخی صفویه در راستای ارائه این روایت بدیل انجام شده است. در مسیر چنین خوانشی و برپایه گزاره‌هایی که درباره اثر نیرومند گذشته بر آینده مفصل‌بندی شده است، می‌توان استدلال کرد که در کشاکش قدرت و تاریخ طی سالیان طولانی، فرایندهای زمانمند در زنجیره‌ای درهم‌تنیده به یک رخداد نهایی سرنوشت‌ساز در عرصه سیاست و جامعه ایران انجامیده و موجب تغییر در نهادها، بازپیکربندی نهادی جامعه و شکل‌گیری نوعی میراث نهادی ویژه در وهله تاریخی صفویه شده است.

بنابراین، برگزیدن تبیین‌های تاریخ‌محور (که بر پویایی‌های اجتماعی و سیاسی کلان‌تمرکز بیشتری دارند) در وضعیت کنونی جامعه‌شناسی سیاسی ایران که پژوهش‌های تاریخی در آن زیاد

1. Leviathan

نیستند و نگاه‌های مقطعی به پدیده‌های سیاسی و اجتماعی غلبه دارد، اهمیت بسیاری دارد؛ زیرا، در پیش گرفتن رویکرد تاریخی برای تبیین اجتماعی و توجه به زمانمندی، سبب برجسته شدن ابعادی از زندگی اجتماعی و سیاسی می‌شود که اساساً از زاویه نگاه غیرتاریخی پنهان می‌ماند.

۱. پیشینه پژوهش

در ادبیات مربوط به تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران و مناسبات دولت و جامعه از دوره صفویه تاکنون بر سه رویکرد فکری تأکید شده است؛ نخست، پژوهش‌های دولت‌محور که بر عاملیت انحصاری دولت و غیاب/ضعف نیروهای اجتماعی در تاریخ ایران تأکید دارند. همایون کاتوزیان در آثار خود، از جمله «دولت و جامعه در ایران: (۱۳۹۴)»، جامعه ایران را جامعه‌ای «راکد، غیرعقلانی، و عقب‌مانده» که همواره گرفتار «حکومت استبدادی» بوده است، توصیف می‌کند. وی با برجسته کردن استبداد و بی‌قانونی در تاریخ ایران، بیشتر مسائل مربوط به جامعه ایران در عرصه تاریخی را به حوزه سیاست و دولت فروکاسته و سعی در تبیین روابط حاکم بر جامعه ایران از منظر دولت‌محوری از نوع خودکامه و استبدادی دارد.

یرواند آبراهامیان نیز در «ایران بین دو انقلاب» (۱۳۸۷)، در توصیف وضعیت ایران، با اتخاذ رویکردی نوین‌گرا برای تحلیل رابطه دولت-جامعه، ضمن تأکید بر استبدادی بودن دولت در ایران، نقش نیروهای اجتماعی در سیاست را تنها به شکاف‌ها و منازعات قومی و طبقاتی فرومی‌کاهد و سلطنت شاهان مستبد را دستاورد پراکنده‌گی واحدهای کوچک اجتماعی می‌داند.

دومین رویکرد، نگرشی است جامعه‌محور که بر بازنمایی قدرت نیروهای اجتماعی در مقابل دولت تمرکز دارد. به کار بردن تعبیری همچون فنودالیسم، به‌ویژه فنودالیسم قبیله‌ای، از سوی تحلیلگرانی همچون کدی (۱۳۶۹)، مینورسکی (۱۳۶۸)، بانوسانی (۱۹۷۱) و بنانی (۱۹۷۸) برای ترسیم ساختار سیاسی و اجتماعی جامعه ایران، به‌ویژه از دوره صفویه به این سو، بیانگر نوعی عدم تمرکز نظام سیاسی و اداری در جامعه ایرانی است.

کدی (۱۳۶۹)، در توضیح فنودالیسم قبیله‌ای، بر ماهیت غیرمتمرکز آن تأکید می‌کند و می‌کوشد نشان دهد که در این نظام، بخش اعظم قدرت نظامی در دست رهبران قبایل بوده است.

ویلم فلور نیز از نقش عناصر قدرت محلی در عرصه سیاست سخن گفته و می‌نویسد: «حکومت مرکزی غالباً به دلیل کمبود نخبگان سیاسی در قدرت مرکزی و نبود راه‌های ارتباطی مناسب با نواحی مختلف کشور، ناگزیر بود که به‌طور گسترده‌ای عدم تمرکز در قدرت و

شکل‌گیری قدرت‌های محلی را بپذیرد؛ چراکه برای حفظ نظم عمومی و گردآوری مالیات، نیازمند همکاری این قدرت‌های محلی بود» (فلور، ۱۳۶۶: ۲۷۷).

پژوهش‌های دسته سوم، با تأکید بر رابطه بازتابی دولت-جامعه، سعی در ارائه یک الگوی نظری جدید برای تبیین تحولات ایران داشته‌اند؛ به‌عنوان نمونه، امیرارجمند در کتاب «سایه خدا و امام غایب» (۱۹۸۶)، بر این نظر است که از زمان استقرار حکومت صفویه تا دوره معاصر، نحوه ادغام قدرت سیاسی با مذهب شیعه، حیات سیاسی-اجتماعی ایران را شکل بخشیده است. این اثر بر نقش علما به‌مثابه یگانه‌نیروی مقاوم و موازنه‌بخش در برابر قدرت سیاسی متمرکز شده است.

مهدی نجف‌زاده نیز در کتاب «جابه‌جایی دو انقلاب» (۱۳۹۵)، با پیش‌فرض غالب در پژوهش‌های سیاسی که ایران را ترکیبی از «جامعه ضعیف» و «دولت قوی» می‌داند، مخالفت می‌کند. وی بار دگرش‌های طبقاتی و قومیتی در تحلیل جامعه ایران، بر این نظر است که اگرچه «استبداد ایرانی» مسئله‌ای انکارناپذیر است، اما «قدرت» در شبکه‌ای از روابط اجتماعی، جاری بوده و نه تنها در برابر اعمال قدرت حکومت، مقاومت جامعه شکل گرفته است، بلکه دولت در بسیاری از مواقع در برابر نیروهای اجتماعی در نقش یک بازیگر ضعیف ظاهر شده است.

هریک از سه رویکرد یادشده با کاستی‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی روبه‌رو است. در دیدگاه نخست، جایگاه روشنی برای کنشگری و عاملیت نیروهای اجتماعی در نظر گرفته نشده و با برجسته کردن نقش دولت، معمای مسائل اجتماعی بر همان مبنای دولت‌محوری کشف و حل شده است. مسئله استبداد در تاریخ ایران، موضوعی انکارناپذیر است، اما تحولات جامعه ایران از عصر صفوی به این سو (چنانچه به آن از موضع قدرت و نهادهای اعمال آن نگریسته شود) چندان با چارچوب «استبداد و حاکمیت نامحدود دولت» هماهنگ نیست؛ دوم اینکه پژوهش‌هایی که بر اهمیت و نقش نیروهای اجتماعی در روند شکل‌گیری تحولات جامعه ایرانی تأکید کرده‌اند، بیشتر ناظر بر تقابل جویی و ستیزه‌نیروهای اجتماعی و دولت نسبت به یکدیگر بوده‌اند. اگرچه دولت یک نهاد سیاسی متمایز به‌شمار می‌آید، اما به لحاظ اجتماعی، در فضا معلق نیست، بلکه در متن شبکه پیچیده‌ای از منافع و علایق اجتماعی قرار دارد. تحولات ایران در چندصد سال اخیر، نشان‌دهنده اهمیت جامعه و نهادهای اجتماعی در کنار نهاد سیاست است؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از تحولات تاریخ ایران، براین تعامل نظام‌مند نهادهای اجتماعی و سیاسی در بستر تاریخ بوده است.

افزون بر یکسونگری‌های معرفت‌شناختی، بیشتر پژوهش‌هایی که به بررسی مناسبات دولت و نیروهای اجتماعی در ایران پرداخته‌اند، نگاهی «مقطعی»^۱ داشته و با تمرکز بر یک وهله تاریخی خاص، روند تحول در نهادهای سیاسی و اجتماعی و مناسبات آن‌ها با یکدیگر را بررسی کرده‌اند. در مقاله حاضر تلاش کرده‌ایم با به‌کارگیری رویکرد نهادگرایی تاریخی و در نتیجه، پرهیز از تمرکز بر یک زمینه نهادی یا سازمانی منفرد یا اتخاذ هرگونه الگوی تک‌عاملی برای تبیین تحولات تاریخی ایران در بزنگاه تاریخی صفویه، کلیت پیکربندی نهادی جامعه، تعامل و کنش متقابل بین نهادها، و توالی‌های واکنشی در یک زمینه گسترده نهادی را مطالعه کنیم.

۲. چارچوب نظری پژوهش

فهم روابط دولت-جامعه در هر وهله تاریخی، نیازمند اتخاذ یک نگرش کل‌گرا با در نظر گرفتن نیروها و عوامل متکثر در جامعه است. نهادگرایی تاریخی به‌عنوان نخستین نسخه از نهادگرایی نوین در مطالعات علوم سیاسی با تأکید بر «ویژگی ارتباطی نهادها»^۲ که بر پیوند بین نهادهای متکثر جامعه و تأثیر این پیوندها بر تحولات سیاسی دلالت دارد، زمینه بازنگری در تحلیل‌هایی را فراهم کرده است که دولت را مترادف با نظم اجتماعی دانسته و به حذف کل شبکه گروه‌ها و بازیگران قدرتمند اجتماعی مبادرت ورزیده‌اند. نهادگرایان تاریخی بر این نظرند که نهادها، همانند پدیده‌های اجتماعی، مقوله‌هایی تاریخی و دستاورد منازعه نیروهای اجتماعی و سیاسی هستند که می‌کوشند منافع خود را بیشینه کنند و از همین زاویه، علاقه‌مندند تا در شکل دادن به نهادها و حفظ یا تغییر آن‌ها نقش آفرینی کنند. در عین حال، نهادها پس از استقرار، به متغیری مستقل از کنشگران اجتماعی تبدیل شده و کنش‌ها بر اولویت‌ها و منافع آن‌ها تأثیر می‌گذارند. براساس این تحلیل، «برای درک شکل‌گیری نهادها، اعم از نهادهای سیاسی، اقتصادی، و فرهنگی باید به تاریخ جوامع مراجعه کرد و به این درک دست یافت که نهادها، چه در شکل خودانگیخته و چه در شکل طراحی شده خود، دستاورد چه فرایندی بوده و چگونه تکوین یافته و در پس‌زمینه آن‌ها، چه نیروها و منافع متضادی درگیر بوده‌اند» (داد و ژیلسون^۳، ۱۹۹۴: ۳۱۲). توجه به مفاهیمی مانند بزنگاه‌های مهم^۴، زمانمندی و ردیابی

1. Snaoshot
2. Relational Character of Institutions
3. Dodd & Jillson
4. Critical Junctures

فرایندهای تاریخی، پیکربندی نهادی^۱، مفاهیم قدرت و تضاد منافع در تحولات نهادی، محوریت تحلیل‌های دارای بُرد میانه و پیوند رابطه ساختار-کارگزار (تلن و استینمو^۲، ۲۰۰۰: ۶) از مهم‌ترین مباحث نشان‌دهنده فاصله‌گیری نهادگرایی تاریخی از چشم‌اندازهای یک‌سویه در تحلیل مسائل سیاسی و اجتماعی به‌شمار می‌آیند.

• **زمان‌بندی و بزنگاه تاریخی:** نقطه عزیمت تحلیل‌های مبتنی بر نهادگرایی تاریخی، توجه به رخداد‌های تاریخی خاص است. «بزنگاه تاریخی»، مقطع زمانی ویژه‌ای است که در آن، برای برهه نسبتاً کوتاهی، از فشار ساختار بر کنش سیاسی کاسته می‌شود و امکان عمل مؤثر کنشگران افزایش می‌یابد (کاپوچیا و کلمن^۳، ۲۰۰۷: ۳۴۳). لحظه‌های گشودگی و گستردگی دایره انتخاب‌های پیش‌روی کنشگران را «بزنگاه» می‌خوانند (پیرسون، ۱۳۹۱: ۷۶). در تحلیل بزنگاه‌های مهم باید مشخص شود که این بزنگاه‌ها چه میراثی از خود به‌جا گذاشته‌اند. کولیر، سه مؤلفه را برای میراث برشمرده است: الف) سازوکارهای تولید میراث: به این معنا که چه سازوکارهایی باعث تولید میراث شده‌اند؛ ب) سازوکارهای بازتولید میراث: به این معنا که مجموعه‌ای از نهادها به محض به‌وجود آمدن، منافع را به‌همراه می‌آورند و صاحبان قدرت در این نهادها تلاش می‌کنند تا موقعیت خود را حفظ کنند؛ ج) ویژگی‌های عمده میراث: منظور از این ویژگی‌ها، صفت‌هایی است که دستاورد و نتیجه یک بزنگاه مهم هستند (کولیر^۴، ۱۹۹۱: ۱۳-۱۴). آنچه یک لحظه سازنده را از دوره‌های دیگر جدا می‌کند، این است که در این بزنگاه، گزینه‌هایی انتخاب می‌شوند که کشورها/ واحدها را در مسیری از تغییر و تحول پیش می‌برند و پیامدهای مشخصی را دنبال می‌کنند. این خط سیر را به‌آسانی نمی‌توان درهم شکست یا وارونه کرد (پیرسون، ۱۳۹۳: ۱۰۷-۱۰۵).

• **بازخورد مثبت و وابستگی به مسیر:** مفهوم «وابستگی به مسیر»، ناظر بر فرایندهای پویایی است که «بازخورد مثبت» را نیز دربر می‌گیرد، بر پایه ترتیب خاصی از رخدادها بروز می‌کند، و می‌تواند مولد چندین نتیجه ممکن باشد. ویلیام سیوئل^۵، این مفهوم را به این معنا می‌داند که «هرآنچه در

1. Institutional Configuration
2. Thelen & Steinmo
3. Capoccia & Kelemen
4. Collier
5. Sewell

لحظه‌ای پیشتر رخ می‌دهد، رخداد‌های ممکن در زنجیره‌ای از رخدادها را تحت تأثیر قرار می‌دهد که بعداً اتفاق می‌افتند» (سیونل، ۱۹۹۶: ۲۶۳-۲۶۲). مارگارت لیوای^۱ نیز بر این نظر است که «در فرایند وابستگی به مسیر، به محض اینکه کشور یا منطقه‌ای پا در مسیری بگذارد، هزینه‌های بازگشت از آن مسیر بسیار زیاد خواهد بود. لحظه‌های دیگری هم برای تصمیم‌گیری وجود خواهند داشت، ولی تحکیم برخی آرایش‌های نهادی، مانع بازگشتن ساده به نقطه انتخاب اولیه می‌شوند» (لیوای، ۱۹۹۷: ۲۸). در واقع، وابستگی به مسیر بر زنجیره‌ای از رخدادها و فرایندها متمرکز می‌شود که از برخی بزنگاه‌های مهم اولیه نشئت می‌گیرند و بر تأثیرات خودتقویت‌شونده پیامدهای اولیه تأکید می‌کند. رخداد‌های تاریخی مانند حلقه‌های زنجیر به یکدیگر پیوسته‌اند، اما این زنجیروارگی الزاماً به معنای رابطه علی نیست، بلکه به این معناست که هر حلقه زنجیر با حلقه‌های پیش از خود، رابطه واکنشی دارد و حوادث از پس یکدیگر ظاهر می‌شوند و از هم تأثیر می‌پذیرند (پیرسون، ۱۳۹۳: ۵۰-۴۹). در این رابطه واکنشی، نقطه آغازین و زمان وقوع رویدادها بسیار اهمیت دارد. «رویدادهای پسینی^۲ می‌توانند واکنش یا ضدواکنش‌هایی را بروز دهند و منجر به تغییر یا تثبیت شوند؛ بنابراین، هسته مرکزی مفهوم وابستگی به مسیر، همچنان‌که پل دیوید نیز اشاره می‌کند «به‌مثابه موجودیتی پویا ناظر بر ایده تاریخ به‌مثابه فرایند شاخه‌شاخه شدن برگشت‌ناپذیر است» (پیرسون، ۱۳۹۳: ۴۹).

• **توالی‌های تاریخی:** در بحث از وابستگی به مسیر و در چارچوب نهادگرایی تاریخی، دو الگوی عمده توالی را می‌توان شناسایی کرد؛ نخست، «توالی‌های واکنشی^۳» که بر اساس آن، هر رخدادی در یک مرحله، واکنشی به رخداد‌های پیشین و علت رخداد مرحله بعد است. در توالی‌های واکنشی، رخداد نهایی، نتیجه یا پیامدی است که بررسی و مطالعه می‌شود و زنجیره رخدادها را می‌توان به‌عنوان مسیری که منجر به این نتیجه و پیامد نهایی می‌شود، در نظر گرفت؛ زیرا، هرگونه تغییر کوچکی در این رخداد‌های اولیه در طول زمان به‌صورت انباشتی باعث تغییرات بزرگی می‌شود که نتیجه نهایی متفاوتی را به‌همراه خواهد داشت (ماهونی^۴، ۲۰۰۰: ۵۲۶). در الگوی دوم، بر توالی‌های «خودتقویت‌کننده^۵» تأکید می‌شود. ویژگی این توالی‌ها،

1. Margaret Levi
2. Post Events
3. Reactive Sequences
4. Mahoney
5. Self-Reinforcing

شکل‌گیری و بازتولید طولانی مدت یک الگوی نهادی خاص است. براساس الگوی توالی‌های خودتقویت‌کننده، دوره‌های تکوین و پیدایش نهادی با بزنگاه‌های مهم، مرتبط بوده و ویژگی تصادفی دارد. تصادفی بودن به ناتوانی تنوری در پیش‌بینی یا تبیین احتمالی یا جبرگرایانه - وقوع نتایج خاص اشاره دارد. اما در مراحل بعد، دینامیسم «بازده فزاینده»^۱ به کار می‌افتد که متضمن همان چیزی است که «سازوکارهای بازتولید»^۲ می‌نامند. برخلاف دوره‌های تکوین و پیدایش نهادی، بازتولید نهادی با سازوکارهای برگرفته از نظریه‌ها قابل تبیین است. در واقع، این سازوکارهای بازتولید نهادی، ممکن است به صورت علی به گونه‌ای مؤثر باشند که باعث قفل شدن الگوی نهادی موجود شوند و از بین بردن آن را دشوار کنند (ماهونی، ۲۰۰۰: ۵۱۱).

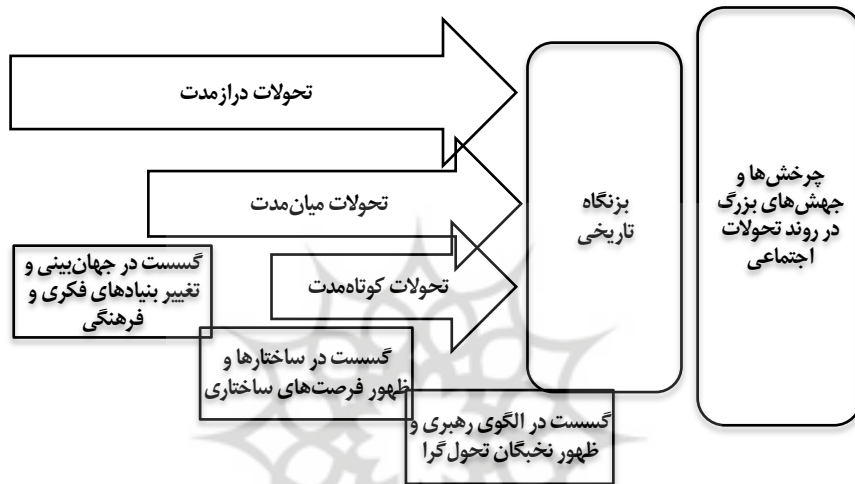
• تحول نهادی: دنیا نمی‌ایستد تا آرایش‌های نهادی جدید انتخاب شوند. نهادها به‌ویژه در درازمدت، پیامدهای بسیاری دارند که سبب شکل‌دهی دوباره به محیط‌های سیاسی می‌شوند. آنچه نهادگرایی تاریخی از دگرگونی نهادی ارائه می‌دهد، بیشتر بر مقاومت و چسبندگی نهادی ناشی از سازوکارهای «بازده فزاینده» و وابستگی به مسیر تأکید می‌کند. از نقطه نظر نهادگرایی تاریخی، دگرگونی‌های نهادی بیش از آنکه یک منحنی پیوسته از تغییرات تدریجی باشند، از الگوی «تعادل منقطع»^۳ پیروی می‌کنند. الگوی تعادل منقطع، بر دوره‌هایی از «گشایش»^۴ و نوآوری سریع که در ادامه آن‌ها دوره‌هایی از ایستایی نهادی یا «قفل‌شدگی»^۵ وجود دارد، تأکید می‌کند (تلن، ۲۰۰۰: ۲۰۹).

براساس این الگو، نهادها معمولاً به مدتی طولانی، ثبات و تعادل دارند، اما این دوره‌های ثبات، به صورت دوره‌ای با بحران‌های مهمی که منجر به تغییرات سریع و تند نهادی می‌شوند، از هم گسسته می‌شوند. این دوره‌های بحرانی، همان بزنگاه‌های مهم هستند که اولاً، منجر به شکل‌گیری پیکربندی نهادی خاصی در یک مقطع تاریخی می‌شوند؛ ثانیاً، آرایش‌های نهادی را در مسیر گذرگاه‌هایی قرار می‌دهند که تغییر دادن آن‌ها بسیار دشوار است. پیکربندی‌های باثبات و نهادینه‌شده، میراث برخی بزنگاه‌های مهم است؛ حال آنکه برخی دیگر، پویایی سیاسی خاصی را پدید می‌آورند که از بروز الگوهای باثبات جلوگیری می‌کند یا آن‌ها را تضعیف می‌کند. در هر دو

1. Increasing Returns
2. Mechanisms of Reproduction
3. Punctuated Equilibriu
4. Openness
5. Lock in
6. Thelen

حالت، آرایش‌های نهادی جدید، ایستا نیستند، بلکه پیکره‌نهادهای سیاسی و اجتماعی موجود با گذشت زمان و بر اثر شکاف‌های میان ترجیحات کنشگران قدرتمند و کارکرد نهادهای سیاسی یا تأثیرات نهادی پیش‌بینی‌نشده، دچار تزلزل شده و در نتیجه، زمینه ظهور نیروهای سیاسی-اجتماعی جدید/رقیب و تحول در پیکربندی نهادی پیشین فراهم می‌شود.

شکل شماره (۱). الگوی تحلیلی پژوهش

منبع: یافته‌های پژوهش

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. بزنگاه تاریخی صفویه؛ تحول در بنیان‌های قدرت و سیاست در ایران بیشتر صاحب‌نظران بر این نظرند که ظهور صفویان در صحنه سیاست ایران، نشانگر دوره‌ای نو در تاریخ این سرزمین است. چیرگی یک سلسله بر قریب به تمام جهان پارسی‌زبان، به همراه تغییر کیش سریع اکثریت ایرانیان به مذهب شیعه دوازده‌امامی، به پیدایش نخستین دولت ایرانی مستقل در عصر جدید انجامید (بنانی^۱، ۱۹۷۸: ۸۳). چنین حادثه‌ای نمی‌توانست جز با آراسته شدن حکومت و جامعه ایران به نهادهای بنیادین همراه باشد.

برآمدن صفویان، بر ایند یک رشته تکاپوهای پیگیر سیاسی و مذهبی بود که دست‌کم از روزگار یورش مغولان، رفته‌رفته چهره‌ای آشکارتر به خود می‌گرفت. این تکاپوهای پیوسته که یک دوره

1. Banani

زمانی از قرن هفتم تا قرن دهم را دربر می‌گیرد، نشان می‌دهد که ایرانیان در پیوند دیرینه با صفویان به استقبال یک فرصت تاریخی رفته‌اند و یک اتفاق یا تصادف تاریخی با شمشیر قزلباش‌ها بر ایرانیان حاکم نشده است تا ایرانیان ناگزیر به پذیرش یک حادثه گنگ تاریخی باشند. صفویان متقدم (شیخ صفی‌الدین و صدرالدین) مدیریت گسترده شبکه ارتباطی خانقاه‌ها را به‌عهده داشته و تلاش می‌کردند با سلطه معنوی، مردم را به سوی خود جذب کنند و این عاملی بود که پایگاه اجتماعی جانشینان شیخ صفی را در آینده تقویت می‌کرد. به گزارش جهانگشای خاقان، «شیخ، نزدیک به صد هزار مرید و چهارصد خلیفه داشت و دوازده هزار نفر در خدمتش بودند» (جهانگشای خاقان، ۱۳۴۳: ۱۵). در همین مراحل است که صفویان از تاروپود بسیاری از اندیشه‌ها و گفتمان‌های مطرح در تصوف گذر کرده و با بازتولید فرهنگ تشیع، یک فرصت تاریخی را فراروی ایرانیان قرار دادند که در توالی‌های واکنشی بعدی صفویه برای برهم زدن نظم اجتماعی و سیاسی‌ای که در دایره حاکمیت تسنن تعریف می‌شد، مؤثر افتاد. با چهره نمودن جنبه‌های سیاسی مذهبی تشیع دوازده‌امامی در یک فرایند زمانمند و پیوند آن با تصوف، طریقت صفوی اردبیل و شیوخ آن توانستند از صورت نهضتی صوفیانه به‌عنوان یک جریان نیرومند سیاسی اجتماعی ظهور کنند و سرانجام، «شاه‌اسماعیل با تکیه بر بیش از دویست سال نفوذ خاندانی و داشتن هواداران بی‌شمار در عثمانی و ایران که سال‌ها بود فرهنگ شیعی را رولو در شکل غالی آن پذیرفته بودند، کار را آغاز کرد...» (جعفریان، ۱۳۸۹: ۲۰) و دولت صفویه را بنا نهاد.

آنچه سبب تمایز صفویه و تبدیل آن به یک بزنگاه مهم در تاریخ سیاسی ایران می‌شود، فرصت‌شناسی صفویان برای انجام اصلاحات و تغییرات نهادی در پیکربندی جامعه است. فضای سیاسی و ظرفیت‌های اجتماعی‌ای که صفویان، به‌منزله طراحان نهادی اولیه، در اختیار داشتند، این امکان را برای آنان فراهم کرد که پیکربندی نهادی جامعه ایرانی را همسو با منافع خود تغییر دهند؛ به‌گونه‌ای که شرایط جدید، سبب گسست یا زوال سازوکارهای خاصی شد که پیشتر مسیر موجود را بازتولید می‌کردند.

بنابراین، سلسله صفویه در انتهای یک‌رشته رخدادها و تلاش‌های تاریخی و زمانی به‌صحنه آمد که تأثیر متقابل باورها و واقعیت‌ها از طریق مراحل زیر پیش رفته بود: ۱) نوعی سوگیری معنوی که به ازخودبیگانگی سیاسی منجر شد؛ ۲) دوره مساعد جذب جماعت درویشانی که بالقوه، استقرارگریز بودند؛ ۳) توسعه پیوندها با عناصر دشمن و دور از قدرت سیاسی که محیط بر مرکز «روحانی» بودند؛ ۴) استفاده از توانایی‌های سیاسی و نظامی این

پیروان برای ایجاد پایگاه قدرت محلی؛ ۵) ورود به مبارزه اصلی قدرت بر سر تسلط یافتن بر شمال غربی ایران؛ ۶) استفاده چشمگیر از انگیزه ایدئولوژیک برای رسیدن به پیروزی (بنانی، ۱۹۸۷: ۸۳). این ویژگی‌های کلی در شکل‌گیری قدرت صفویه نقش بنیادینی داشتند.

استدلال‌ها درباره علل موفقیت صفویه در آن وهله تاریخی و تحولات پس از آن، متضمن تحلیل پیوند عناصر جداگانه یا ابعاد سیاست در گذر زمان است. در تحلیل تاریخ سیاسی صفویه، اغلب بر رویه خاص مذهبی این دولت و پشتیبانی آن از تکاپوهای دینی تأکید می‌شود. به‌رغم پذیرش تأثیر عمیق مذهب بر چرخش تاریخی جامعه ایران در عصر صفویه، به‌نظر می‌رسد که منجی‌باوری تعصب‌آلودی که اسماعیل یکم را بر دشمنانش برتری داد، نمی‌توانست به مجموعه‌ای ماندنی از باورهایی تبدیل شود که نهادهای عمده دولت جدید را خلق یا اصلاح کند. به‌نظر می‌رسد، این برتری در سطح گسترده‌ای به خاستگاه اجتماعی و ماهیت فکری صفویان و دو تفاوت استثنائی که آنان را از سلسله‌های پیشین جدا می‌ساخت، مربوط می‌شود. براین‌اساس، نخستین ویژگی آنان این بود حکومت صفویه، هرچند با کمک و همیاری نیروی نظامی ایلات و قبایل قزلباش بنیاد نهاده شد، «از خاستگاهی شهری و غیرایلی برخوردار بود» (رجب‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۸). آنچه سبب اهمیت یافتن موضوع از این منظر می‌شود، این است که صفویان، افزون‌بر خاستگاه شهری و ریشه یکجانشینی، رهبران مذهبی نیز به‌شمار می‌رفتند. خانقاه به‌عنوان مرکز فعالیت رهبران و شیوخ صفوی، در اصل یک پدیده شهری بوده است و تصوف در طول تاریخ، بیشتر همچون یک جریان نیرومند شهری عمل کرده است. آنان به‌عنوان رهبران مذهبی، در ساختار منظمی از کنش و واکنش‌های صوفیانه موجود در طریقت فعالیت می‌کردند و همین امر به‌عنوان یک ویژگی بنیادین در روند تلاش برای فرمانروایی و بعدها، هنگام فرمانروایی آنان نقش بنیادینی داشت.

دومین ویژگی متمایز، موضوع دعاوی دینی رسمی صفویان بود. اعلام مذهب تشیع دوازده‌امامی به‌عنوان مذهب رسمی و موردپذیرش نظم سیاسی جدید، رخداد کوچکی در تاریخ سیاسی ایران نیست. گمان نمی‌رود که چنین اقدامی یک امر تصادفی بوده و به‌دور از آگاهی‌های فکری و سیاسی تحقق پذیرفته باشد، بلکه این یک عمل هوشمندانه بود که از نهاد قدرت جدید پشتیبانی می‌کرد و در مشروعیت‌سازی، بسط قدرت در گستره جامعه، و تثبیت و تحکیم آن تأثیر بنیادینی داشت. نیرویی که مذهب شیعه در اختیار نهاد سیاست قرار داد، چنان بزرگ بود که از یک‌سو، موجب حفظ استقلال آن در برابر قدرت‌های سیاسی سنی مذهب شد و از سوی دیگر، حیات طولانی دولت صفوی را به‌همراه آورد و دوام جامعه ایرانی را قوام بخشید.

مذهب تشیع ضمن اینکه یک «ایدئولوژی پویا را در خدمت دولت جدید برای غلبه بر مشکلات جامعه قرار داد، خط تمایز آشکاری میان دولت صفویه و امپراتوری عثمانی کشید که سبب شد، هویت سیاسی و ارضی ایران در مقابل آن حفظ شود» (گودرزی، ۱۳۸۷: ۲۴۹).

بازیابی سنت شهریاری آرمانی که میراثی ایرانی و کهن به‌شمار می‌آمد، عنصر سازنده دیگری بود که در فرایند بازتولید آرایش سیاسی جدید مؤثر افتاد. انگاره شهریاری آرمانی که در هر دوره، با تأثیرپذیری از شرایط محیطی و چیرگی اقوام نژادی جدیدی چون ترکان و مغولان، هویت خاصی به‌دست آورده بود، در عصر صفوی نیز با توجه به شرایط فکری و مذهبی پیش‌آمده، چهره دیگری پیدا کرد که می‌توان از آن به نظام شاهی و سلطنت شیعی یاد کرد. علاءالدوله سمنانی در این‌باره می‌نویسد: «صوفیان هرچند در شرایط موجود به حکومت کردن قائل نبودند، اما در ارشادنامه‌های صوفیانه به پادشاهی اشاره می‌کنند که وجود خارجی ندارد و به‌نوعی، به‌دنبال یک نظام آرمانشهری ایده‌آل هستند که بتواند مطابق شرع و عقل عمل نماید و شرایط موجود را به شرایط مطلوب تبدیل کند» (سمنانی، ۱۳۶۶: ۱۲۶-۱۲۵). همچنین، در هنگامه تأسیس حکومت صفوی، شاهان این خاندان به هیأت شهریار آرمانی ایرانی درآمدند؛ به‌ویژه در آغاز کار، شاه، دارای بهره‌های پررنگ و برجسته‌ای از تأیید آسمانی تصور می‌شد. در وصف شاه اسماعیل گفته‌اند: «سن شریف آن حضرت، زیاده از هفت سال نبود، اما آیین جهان‌داری از ناصیه همایونش ظاهر و فره ایزدی از جبینش باهر» (منشی ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۲، ۲۵).

بنابراین، صوفیان توانستند با قرار دادن عناصری از الگوی شاهنشاهی ایرانی، مذهب تشیع دوازده‌امامی، و میراث سیاسی-اجتماعی خانقاهی خود در کنار یکدیگر زمینه‌های شکل‌گیری پیکربندی سیاسی-اجتماعی ویژه‌ای را در جامعه ایرانی فراهم کنند که به‌لحاظ ماهیت و کارکرد، آن را با عصرهای پیشین متفاوت می‌کرد. به‌لحاظ ملی، آنان نخستین سلسله ایرانی‌ای بودند که بر قلمرو سرزمینی مشابه آنچه پیش از اسلام، «ایران» خوانده می‌شد، حکومتی فراگیر و مستقل بنیان نهادند. از نظر مذهبی، آنان بودند که تشیع دوازده‌امامی را به مذهب رسمی ایران تبدیل کردند و از آن روز تاکنون، تشیع، بخش مهمی از هویت فرهنگی و سیاسی ایرانیان را به خود اختصاص داده است؛ و سرانجام، به‌لحاظ سیاسی، شکل‌گیری دولت صفوی بر پایه‌های متکثر قدرت، همان رخداد و بزنگاه مهمی است که صوفیان را به طراحان یک نظم نهادی جدید در پیکره جامعه و سیاست ایران تبدیل کرد که آرایش‌های اجتماعی به‌جای مانده از گذشته را به‌چالش کشیده و مسیر تحول سیاسی و اجتماعی در ایران را ترسیم

کردند. برخلاف کلان‌روایت تاریخ ایران که تأییدگر حاکمیت استبدادی نهاد سیاست و چیرگی آن بر عناصر دیگر جامعه ایرانی است، به نظر می‌رسد که ویژگی‌های آرایش نهادی شکل‌گرفته در «عصر صفوی» نشان‌دهنده یک نهاد حاکمیتی مرکزی محدود است که از طریق مذاکره و سازش با برخی از نهادهای دیگر جامعه مانند قبایل و ایلات، عناصر شهری مانند صنعت‌گران و بازرگانان (بازار)، و عناصر مذهبی (علما و فقها) اداره می‌شد» (نیومن^۱، ۲۰۱۵: ۵۴-۵۳).

۲-۳. پیکربندی سیاسی و گذار به دولت مستقل

بررسی نخبگان قدرت یا مجموع کنشگران سیاسی حاضر در پیکره سیاسی در دوره شاه اسماعیل، ویژگی‌های دولت صفوی را نمایان می‌کند. نخستین رکن قدرت در پیکره سیاسی «شاه» بود که نیروهای اجتماعی که از آغاز فرایند مبارزه سیاسی-مذهبی با وی ائتلاف کرده بودند از وی اطاعت بی‌چون و چرا داشتند. این نیروها اغلب از «افراد ساکن آناتولی بودند که از چند نسل قبل، جزو مریدان شیوخ صفوی» (مزاوی، ۱۳۶۸: ۱۳۱) به‌شمار می‌رفتند. بیشتر آن‌ها با انگیزه‌های دینی در دولت صفوی شرکت جستند و به شاه صفوی بیشتر به‌عنوان مرشد دینی و رهبر طریقتی نگاه می‌کردند تا حاکم سیاسی. این طریقت، پیوند استواری با ایلات ترک داشت؛ ایلاتی که پس از تشکیل دولت صفوی با عنوان قزلباش، بدنه اصلی نیروی جنگی آن را ساختند (سیوری، ۱۳۶۶: ۶۸). مهم‌ترین کانون قدرت در این دوره، اتحادیه قبایل قزلباش است که از پنج قبیله بزرگ شاملو، تکلو، استاجلو، ذوالقدر (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۴: ۴۵۹) و قبایل کوچکی همچون ورساق، قاجار، افشار، اجیرلو، و... تشکیل می‌شد (روملو، ۱۳۴۹، ج ۱: ۶۱)؛ بنابراین، در این برهه از انتخاب نهادی «دولت صفوی براساس نظریه سیاسی ویژه‌ای که در دایره تصوف بین مرشد کل و مریدان به‌وجود آمد و نظامی که باید از آن با عنوان خلیفه‌گری یاد کرد، به‌قدرت رسید» (استتلی^۲، ۲۰۰۶: ۱۱). در نهاد قدرت، افزون بر قبایل قزلباش، عده دیگری از «مریدان غیرقزلباش صفویان که عمدتاً از ساکنان شمال ایران بوده و به‌دلیل مجاورت با اردبیل از پیش با خاندان صفوی ارتباط داشتند، نیز شرکت داشتند» (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۴: ۴۴۷).

فرایند نهادسازی دولت در عصر صفوی، به‌طور مشخص از دوره شاه اسماعیل اول آغاز شد. اسماعیل یکم، پس از تاج‌گذاری در تبریز، برای سازماندهی به حکومت، مناصب مهم مملکتی را

1. Newman
2. Stanley

مشخص کرد و اشخاصی را برای اداره آن‌ها گمارد. او «حسین بیگ لاله را به‌عنوان وکیل، شمس‌الدین لاهیجی را به‌عنوان صدر و محمد زکریا را به‌عنوان وزیر» تعیین کرد (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۴: ۴۶۸). با این انتصاب‌ها، خطوط اصلی پیکربندی نهادی دولت نوین صغوی، میزان بهره‌گیری آن از میراث دولت‌های پیشین، و نوآوری‌ها و تمایزات آن با حکومت‌های پیشین مشخص شد.

بسیاری از رویه‌هایی که در پیکره نهاد سیاست در این دوره پدیدار شد، آمیزه‌ای از انگاره‌های سنت سیاسی پادشاهی ایران باستان، دوره اسلامی، و مناصب ابداعی صفویان بنا بر مقتضیات زمان بود. پیشینه منصب وزارت به ایران باستان بازمی‌گشت و صدارت نیز از مناصب کهن ساختار دیوانی ایران بود که از دوره حکومت‌هایی مانند آل کورت و سپس، آق‌قویونلوها و تیموریان در نهاد قدرت به چشم می‌خورد و وظیفه نظارت بر گروه‌های روحانی و اوقاف مذهبی را به‌عهده داشت (سیوری، ۱۳۶۶: ۱۰۸). شاه اسماعیل اول برای ایجاد پیوند میان نهادهای سیاسی و مذهبی، منصب صدر را به یک نهاد اساسی با کارکرد ویژه در راستای تکمیل و تقویت پیکره دین‌سالارانه تبدیل کرد. او برای پُر کردن شکاف میان ترکمانان و تاجیک‌ها، صدر (رئیس رده‌های مذهبی) را به یک برگزیده سیاسی تبدیل کرد و او را به‌صورت رابطی میان علمای ایرانی و فرماندهان نظامی قزلباش درآورد (سیوری، ۱۳۶۶: ۲۹). با این حال، کارکردهای این نهاد در دوره صغوی تا حد زیادی تغییر کرد.

برخلاف دو نهاد وزارت و صدارت، نهادهای وکالت و خلیفه‌الخلفایی توسط صفویان طراحی شد؛ نهاد وکالت به‌طور کلی یک ابداع جدید در پیکره دولت به‌شمار می‌رفت و صاحب منصب وکالت، مسئولیت‌های سیاسی و دینی فرمانروا را به‌عهده داشت. این نهاد، شاخصه اصلی پیکره دولت صغوی محسوب می‌شود. تثبیت این نهاد می‌توانست در تعدیل قدرت مطلقه پادشاهان صغوی مؤثر واقع شود و از گرایش‌های اقتدارگرایانه آنان بکاهد؛ زیرا، با وجود آن، فردی غیر از پادشاه از اختیارات گسترده‌ای در زمینه‌های سیاسی و مذهبی برخوردار بود و می‌توانست به‌طور مستقل تصمیم‌گیری کند. این امر باعث می‌شد از تمرکز امور در دست یک نفر و بروز رفتارهای فردگرایانه و اقتدارطلبانه تا حدی کاسته شود. افزون‌بر نهاد وکالت، صفویان نهاد دیگری را با عنوان خلیفه‌الخلفایی وارد پیکره سیاسی کردند. این نهاد از ابتدا «در سازمان طریقتی صفویان وجود داشت و وظیفه داشت بر فعالیت نمایندگان رهبر طریقت که به آن‌ها خلیفه می‌گفتند، در مناطق دور از اردبیل، نظارت کند» (منشی ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۸). پس از تأسیس دولت، این نهاد به پیکره دولت منتقل شد و خلیفه‌الخلفا به امور مریدان رسیدگی می‌کرد. شاه از طریق خلیفه‌الخلفا بر

قزلباشان و صوفیان، که او را به قدرت رسانده بودند، و نیز بر شبکهٔ میدان ساکن در آناتولی تسلط داشت (مینورسکی، ۱۳۷۸: ۱۰۵-۱۰۴). از چهار نهاد یادشده، سه نهاد (وکالت، صدارت، خلیفه‌الخلفایی) با فعالیت‌های مذهبی دولت مرتبط بودند و این مسئله، خود نشانگر ثقل مذهب در پیکرهٔ سیاسی دولت جدید است.

افزون‌براین، ائتلاف‌های سیاسی - ائتلاف صفویان و نیروی‌های قزلباش - که پیش از قدرت‌یابی صفویان در جامعهٔ ایرانی ظهور کرد، در جریان رویدادهای پس از تأسیس حکومت صفویه «قفل نشدند»، بلکه قزلباش‌ها در مقابل تلاطم‌های پس از به‌قدرت رسیدن اسماعیل اول و سپس، جانشینانش، به‌عنوان کنشگران جامعهٔ مدنی و نیروهای رقیب/ یا شریک در قدرت مطرح شدند. الگوهای پیشین مشارکت در سیاست، برای پیشگامان و طراحان نهادی اولیه بسیار اهمیت داشتند؛ زیرا، پویایی سیاسی و فرایند وابستگی به مسیر، دست‌کم در دورهٔ شاه اسماعیل اول، سبب قدرت‌یابی برخی نیروهای اجتماعی مانند قزلباش‌ها شد. این گروه‌ها اگرچه در معرض رقابت مستقیم با یکدیگر نبودند، به‌سبب آرایش‌های نهادی منفرد، یا مجموعه‌ای از قواعد، صاحب انحصار بر بخش خاصی از بوم سیاسی بودند که کارکردهای هر یک سبب امتناع استبداد در نهاد سیاست و لایه‌های دیگر پیکربندی اجتماعی می‌شد. قرار گرفتن نهاد‌های جدید در بستر وابستگی اجتماعی متقابل پیچیده، نه تنها رقابت‌ها و تضاد منافع کنشگران قدرتمند را خنثی کرد، بلکه ثبات آتی آن‌ها را تقویت کرده و پیکره‌های نهاد‌های مکمل در آرایش سیاسی-اجتماعی صفویه را انتظام بخشید.

۳-۳. ایلات و قبایل: منطق قدرت و ارتقا از طریق رقابت

اگرچه بنیان‌های شهری شکل‌گیری حکومت صفویه آن را از سلسله‌های پیشین متفاوت کرد، اما جان‌مایه‌های ایلی و نظامی بزرگ‌تاریخی صفویه، برجسته‌تر از آن است که در روایت‌های پرشمار از این حرکت تاریخی، نادیده انگاشته شود. ناپایداری سیاسی و اجتماعی در قرون متمادی، صفویان را به درک عرصهٔ پیچیدهٔ سیاست متمایل کرد و آنان در یک جریان تاریخی طولانی، منطق قدرت را دریافتند و به این نتیجه رسیدند که از رهگذر تعاملات رودررو است که می‌توان بر سر قدرت چانه‌زنی کرد، ائتلاف حاصل نمود، و بر رقبای پیروز شد. طریقت صفوی نیز در چارچوب همین منطق، پیوندی استوار با ایلات و قبایل برقرار کرد و زنجیرهٔ رخدادها در حیات اجتماعی ایران به‌گونه‌ای رقم خورد که «ائتلاف نیروهای حامی طریقت صفوی و نیروی نظامی قزلباش»

(خواندمیر، ج ۱، ۱۳۵۳: ۶۵) در بزنگاه صفویه شکل گرفت؛ تعامل میان عرصه‌های سیاسی متمایزی که کنشگران اصلی آن به‌رغم داشتن ریشه‌های تاریخی و منافع متفاوت، تلاش‌های صفویان برای برون‌رفت از یک فضای اجتماعی بحران‌زده و «چرخش تاریخی» ایران را به‌فرجام رساندند. توالی‌های واکنشی پس از لحظه گشایش و شکل‌گیری صفویه، مستلزم رسیدن به این توافق الزام‌آور میان این دو نیروی اجتماعی به‌عنوان «زمینه‌سازهای پیروزی» در برابر نیروهای حافظ آرایش نهادی پیشین بود. به‌این ترتیب، قبایل قزلباش در حکم شالوده جامعه‌ای روبه‌تکوین «شیخ‌زاده‌ای مقدس را به پادشاهی نیرومند مبدل کردند» (کمپفر، ۱۳۶۰: ۲۴)؛ بنابراین، شکل‌گیری حکومت صفویه براساس پیوند نیروی ایدئولوژیک طریقت صفوی و نیروی نظامی ایلات قزلباش، به تعادل و توازن نسبی قدرت میان شاهان صفوی و سران ایلات منجر شد که ریشه در نیاز متقابل این دو به یکدیگر داشت. نیروهای ایلی بدون داشتن ایدئولوژی با ویژگی کاریزماتیک، قادر به تشکیل حکومتی فراگیر نبودند و این صفویان بودند که توانستند چنین نیروی ایدئولوژیکی را فراهم کنند (لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۰۹). شاهان صفوی نیز نه‌تنها در مرحله تأسیس حکومت، بلکه برای تداوم نیز نیازمند نیروی نظامی ایلات بودند.

با استقرار دولت ایلات و قبایل به‌عنوان پیشگامان نهادی و «بدنه اصلی نیروی جنگی صفوی با اطاعتی مثال‌زدنی از شاهان صفوی» در دوره اول (جهانگشای خاقان، ۱۳۴۳: ۶۸-۵۳) زمینه‌های ایجاد نظم هماهنگ با برنامه‌های حکومت صفویه فراهم شد. برتری‌های اولیه و حضور، نفوذ، و سیطره ایلات در لایه‌های حکومتی و نهاد سیاست، به‌تدریج آنان را به کنشگرانی صاحب‌نفوذ تبدیل کرد که در توالی‌های واکنشی بعدی توانستند ضمن ارتقای جایگاه خود در آرایش سیاسی-اجتماعی جدید، از این فرصت تاریخی برای تحکیم تسلط خود بر فضای سیاسی مشخصی استفاده کنند. لمبتون با اشاره به این جریان قدرت‌گیری ایلات می‌نویسد: «انکای شاهان صفوی به نیروی نظامی ایلات و قبایل و واگذاری تیول به آن‌ها در مقابل خدمات نظامی، زمینه‌ساز قدرت یافتن ایلات و به‌تدریج، برخورداری آنان از میزانی خودمختاری نسبی در تیول خود شد» (لمبتون، ۱۳۴۵: ۲۱۳). افزون‌براین، بسیاری از آنان، حکومت ایالات و ولایات را نیز به‌عهده داشتند؛ به‌گونه‌ای که مرز میان رئیس ایل، فرمانده نظامی، و حاکم ایالت روشن نبود.

به‌این ترتیب، در دوره صفویه، ایلات و قبایل، دیگر تنها یک صورت‌بندی خاص اجتماعی نبودند، بلکه به قدرت‌هایی نظامی و سیاسی تبدیل شدند و رؤسا و سران ایلات از موقعیت ریاست یک ایل به حاکمان محلی و منطقه‌ای تبدیل شدند (رجب‌زاده، ۱۳۷۶: ۵۹).

رؤسا و سران ایلات، بسیاری از مناصب مهم اداری و حکومتی را نیز در اختیار گرفتند و قدرت سیاسی آن‌ها، تنها به قلمرو حکومتی‌شان محدود نبود، بلکه نقش مهمی در تغییر و تحولات دربار و حتی انتصاب و عزل شاهان صفوی ایفا می‌کردند. در زمان شاه اسماعیل، مقام «نفس نفیس همایون»، که به عنوان نایب شاه عمل می‌کرد و پس از پادشاه، قدرتمندترین فرد در دولت بود، از آن یک قزلباش بود. دو مقام ارشد نظامی، یعنی «امیرالامرایی» یا فرماندهی کل سپاه و «قورچی باشی‌گری» به صاحب‌منصبان قزلباش رسید (سیوری، ۱۳۶۳: ۳۰-۲۸).

با افزایش نقش قزلباش‌ها و ایلات در سیاست اجتماعی و مدیریت اقتصادی، مسئولیت‌هایی که پیشتر به سران ایلات و نیروهای قزلباش واگذار شده بود، اهمیت فراوانی یافتند و توازن قدرت میان شاه و سران ایلات، به گونه‌ای فزاینده به مسیری نو و کمتر قابل پیش‌بینی کشیده شد. شاهان صفوی، به منزله نخبگان سیاسی و کنشگران برجسته در نهاد سیاست، پس از اطمینان یافتن از تثبیت قدرت سیاسی‌شان، بر اثر مناسبات در حال تغییر، با دغدغه‌های جدیدی روبه‌رو شدند و به مرور زمان، نهادها و کنشگرانی را که پیشتر مطلوب می‌دانستند، مشکل‌ساز یافته و سعی در حذف و به‌حاشیه راندن آن‌ها داشتند. فرایند تمرکز قدرت و محدود کردن نفوذ ایلات، که از زمان شاه اسماعیل اول شروع شد، با فرازونشیب‌هایی، در دوره شاه عباس اول به اوج خود رسید. تضعیف پیوندهای صوفیانه در نتیجه شکست شاه اسماعیل در جنگ چالدران و خدشه‌دار شدن روابط پادشاه صفوی با نخبگان قزلباش، سهم‌خواهی فزاینده ایلات و رقابت بین آن‌ها بر سر منابع قدرت در دوره شاه تهماسب، و تلاش برای حذف کانون‌های قدرت در عصر شاه عباس اول، به تدریج سبب شکل‌گیری تنش‌های درخور توجهی میان طراحان آرایش‌های نهادی و ترجیحات کنشگران قدرتمند در پیکره سیاسی اجتماعی موجود گردید. در این وهله تاریخی تلاش پادشاهان صفوی برای محدود کردن قدرت ایلات و حفظ توازن در سه جهت بود:

الف) گذار از پیوندهای صوفیانه به پیوندهای شاهسونی و ساماندهی ارتش دائمی متشکل از غلامان: شاه عباس برای تضعیف قدرت قزلباش‌ها، ایجاد نیروی جدید قدرتمندی در برابر ایلات، و ایجاد تعادل و موازنه سیاسی میان برخی قبایل، «کنفدراسیونی از ایلات پراکنده مقیم آذربایجان تشکیل داد و نام «شاهسون» بر آنان نهاد» (منشی ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۲: ۴۰۲-۴۰۱). دانشجویان وی نیز تاحدی این سیاست را دنبال کردند. کنفدراسیون ایلات قشقایی که در نتیجه سازماندهی قبایل پراکنده در جهت مقابله با قدرت‌های خارجی در جنوب، در زمان

شاه‌عباس دوم به وجود آمد، نمونه دیگری از اتحادیه‌های ایلی بود که توسط حکومت صفوی طراحی شد (منشی ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۲: ۸۸). نکته قابل توجه این است که همین کنفدراسیون‌ها و اتحادیه‌هایی که در ابتدا در راستای منافع و اهداف حکومت مرکزی تشکیل می‌شدند، با گذشت زمان، چنان قدرتی به دست آوردند که حکومت مرکزی را به انجام اقدامات سیاسی و نظامی برای تضعیف و کاهش قدرت این کنفدراسیون‌ها برانگیخت.

همچنین، شاه‌عباس برای تغییر وضعیت از وابستگی به نیروی نظامی ایلات قزلباش به تشکیل یک نیروی نظامی وفادار به شاه، تحولاتی در ساختار قدرت نظامی به وجود آورد. با ساماندهی یک نیروی سوم (افزون بر ایلات و دیوان‌سالاران) در قالب هنگ‌های جدیدی متشکل از غلامان چرکسی (قفقازی)، گرجی، و ارمنی، که هسته اولیه آن از زمان شاه‌تهماسب شکل گرفته بود، ارتشی دائمی به وجود آورد که همیشه در دسترس بود و به هیچ کس جز شخص شاه، وفاداری نداشت (سیوری، ۱۳۷۴: ۶۸). این نخبگان جدید در اوایل سده هفدهم (۹۷۹ تا ۱۰۷۹ هـ.ش) برخی پست‌های مهم لشکری و کشوری را به عهده گرفتند. در حالی که در سال ۱۵۷۶ م/ ۹۵۵ هـ.ش همه این مقام‌ها در اختیار ترکمانان قزلباش بود (فوران، ۱۳۷۸: ۴۷). این اقدامات به تدریج سبب بیگانه شدن و فاصله گرفتن ایلات و قبایل از حکومت مرکزی شد. این بیگانگی و فاصله گرفتن از حکومت مرکزی، بیش از آنکه به از بین رفتن نهاد ایلی قبیله‌ای منجر شود، ایلات و قبایل را به نیروهایی مستقل از حکومت و دارای منافع خاص خود تبدیل کرد.

ب) تقویت دیوان‌سالاری حکومتی: در مراحل آغازین دوره صفویه، «سازمان دولت، به ایلات قزلباش متکی بود، در نیمه دوم، اساس ساختار دولت صفوی بر بخش بوروکراتیک آن بود که به معنی تضعیف ایلات و قدرت گرفتن عناصر تاجیک و ایرانی بود» (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۹۴). در عصر شاه‌عباس، نیاز به نیروهای اداری متخصص در امور مالیات و خراج، تمایل حکومت به کاهش نفوذ نیروهای نسبتاً مستقل و خودمختار ایلی، و تمرکز هرچه بیشتر اداره امور کشور، سبب شد که نظام دیوان‌سالاری که معمولاً عناصر تاجیک در رأس آن بودند، تقویت شود. با گذشت زمان و بر اثر تغییرات محیط اجتماعی، ایلات/قزلباش‌ها به مثابه بخشی از ائتلاف پیکره سیاسی — که شاید از ابتدا مقاصد ابزاری و قدرت جویانه نداشتند — در توالی‌های زمانی و با تغییر در قوانین اولیه — پیروی از شاه به عنوان مرشد کامل — نتوانستند در نقش کنشگران ماهر قادر به ایجاد محمل مشترکی برای منافع متکثر کنش جمعی، تداوم پیدا کنند. عدم گرایش کنشگران ائتلاف یادشده به یک نقطه قانونی همگرا، تنش‌های درخور

توجهی میان آنان به وجود آورد و سبب تغییراتی در نهاد سیاست شد. دامنه این تغییرات به قدری بود که در توالی‌های واکنشی بعدی، نهادهای سازنده پیکره سیاسی یکدیگر را ساییده و طی فرایندی، سبب تغییرات بیشتری شدند.

ج) تغییر مبانی ایدئولوژیک و جست‌وجوی یک منبع مشروعیت‌بخش جدید: دنیوی شدن تدریجی شاهان صفوی و ضعف پیوندهای معنوی و مبتنی بر وفاداری قزلباشان، نیاز به یک منبع بیرونی مشروعیت‌بخش جدید و مستقل از طریقت صوفیانه قزلباش‌ها را ضروری کرد. سیوری در این باره می‌نویسد:

چالدران سبب شد که اعتقاد قزلباش‌ها به رهبرشان، به‌عنوان موجودی الهی یا نیمه‌الهی که شکست‌ناپذیر است، از بین برود. پیوند رمزآمیزی که مرشد و مرید را به هم مرتبط می‌ساخت، شکسته شده بود... قزلباش‌ها به‌طور ضمنی خود را از رابطه مرشد-مریدی کنار کشیدند... قبایل، هیچ اعتنایی به قداست شخص شاه نداشتند و به خصلت به‌اصطلاح مطلقه قدرت روحانی و دنیوی شاه نیز چندان توجهی نمی‌کردند (سیوری، ۱۳۶۶: ۴۰).

شاهان صفوی در رویارویی با چنین شرایطی، به‌ویژه پس از شاه اسماعیل، به فقه شیعی، به‌عنوان یک منبع مشروعیت‌بخش جدید، متوسل شدند. آن‌ها که خود را از اعتقاد امام موسی کاظم دانسته و مدعی بودند که از نوعی عصمت برخوردارند، با رسمیت بخشیدن به تشیع اثنی‌عشری، به‌عنوان مذهب رسمی، سنت نیرومندی را پایه‌گذاری کردند که در درازمدت سبب نهادینه شدن عنصر دین و به‌طور مشخص، ظهور کنشگرانی قدرتمند - علما و فقها - در پیکربندی نهادی سیاسی-اجتماعی ایران شد.

۳-۴. نهادینه شدن مذهب تشیع در پرتو فرایندهای خودتقویت‌شونده

تشیع دوازده‌امامی در زمان تسخیر تبریز در سال ۱۵۰۱ به‌عنوان دین رسمی ایران اعلام شد؛ اما ارتقای تشیع و استقرار آن به‌عنوان مذهب رسمی در قرن دهم، چیزی جز تثبیت روندی که شرایط آن طی قرن‌ها فراهم شده بود، نیست. تشیع، به‌عنوان یکی از نیروهای مذهبی جامعه ایران، در روزگار حاکمیت ایلخانان مغول و با توجه به تساهل مذهبی مغولان، میدان گسترده‌ای را برای بالندگی یافته بود. به‌خدمت گرفتن این اندیشه مذهبی نیرومند می‌توانست زمینه‌ساز تشکیل حکومتی بانفوذ در فلات ایران شود. بازماندگان طریقت صفوی با درک این ویژگی تشیع اثنی‌عشری، بر آن شدند که از این ایده پویا برای دستیابی به قدرت استفاده کنند. بر همین اساس، در فرایند تدریجی تبدیل طریقت

صفوی به یک جریان سیاسی-مذهبی قدرتمند در تاریخ ایران، شاه اسماعیل تلاش کرد تا حکومت صفویه را با کنار زدن نگرش‌های صوفیانه و اتکا به آموزه‌های شیعه اثنی عشری، تأسیس کند؛ بنابراین، نمی‌توان زمینه‌های تاریخی بروز و ظهور تشیع با چشم‌اندازی سیاسی-مذهبی و امکان فعالیت سیاسی-اجتماعی علمای شیعه در عصر صفوی را تنها به یک انتخاب راهبردی کنشگران حاضر در این هنگامه فروکاست. شواهد پرشمار تاریخی نشان می‌دهد که برآمدن گفتمان تشیع را باید حاصل یک فرایند تاریخی آرام و بطئی دانست که بر اثر تعامل میان زنجیره‌های علی در لحظه تاریخی تشکیل حکومت صفوی فرصت ظهور یافت.

تحول در گرایش‌های مذهبی در بزنگاه تاریخی صفویه نیز گام به گام رخ داد و صفویان به تدریج از حالت آیین صوفیانه به جریان فقه‌اشیعی-تشیعی اثنی عشری گرایش پیدا کردند. این گرایش در طول فرمانروایی صفویان یکسان نبود. مذهب جدید در دوران پیدایی و تکوین حکومت صفوی، پیشرفت چندانی نداشت؛ در بهترین حالت، تغییر اسمی مذهب از تسنن به تشیع در طول این دوره پذیرفته شد (صفت گل، ۱۳۸۱: ۱۶-۱۵). در این مرحله در سطح عالی قدرت، کسانی از اقتدار برخوردار بودند که در مجموعه‌ای سیال از اندیشه‌های غالبانه به همراه نوعی ارادت صوفیانه به بنیان‌گذار صفویان به سر می‌بردند. چون گستره این منظومه در پیوند با آرایش سیاسی و اجتماعی، قابلیت تحقق آرمان‌های کلان سیاسی صفویان را نداشت، فشار نیروهای اجتماعی و اقتصادی، دولت صفوی را بر آن داشت تا رفته‌رفته از مجموعه‌ای که بعدها پیکره منسجم «فقها» را ساختند، بهره‌برداری کند؛ بنابراین، در این دوره، تقابل بین فقاقت و طریقت در معنای صفوی اولیه آن، بالقوه پررنگ بود.

پس از آنکه دولت صفوی در یک فرایند خودتقویت‌شونده توانست دعاوی سیاسی خویش را اثبات کند و نظم سیاسی تازه، به طور کامل استقرار یافت، نهاد دیوانی دینی به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر این پیکربندی عام سیاسی نیز استقرار یافت. به تدریج و با پذیرش مذهب تشیع توسط بیشتر گروه‌های جمعیتی ساکن در قلمرو صفویان، نخست، «نیاز عاجلی به برقراری همگونی فکری از طریق ارشاد و تسریع اشاعه عقاید شیعی پدید آمد» (سیوری، ۱۳۶۶: ۲۹). شاه اسماعیل برای تحکیم پایه‌های قدرت خود و همچنین، پاسخ به مقتضیات پیکربندی سیاسی و اجتماعی جدید جامعه، «همه روحانیون را که در میان آن‌ها تعداد اندکی شیعه بودند، از سراسر کشور گرد آورد» (کمپفر، ۱۳۵۰: ۱۷۲). در این دوره، گزاره اصلی گفتمان سیاسی و مذهبی فاتحان، گسترش نفوذ و سرایت مذهب اثنی عشری بود. از زمان شاه اسماعیل، ابداع و بازتولید مناصبی همچون

ملاباشی، شیخ‌الاسلام، و صدر به‌منظور ساماندهی به دستگاه دینی و همچنین یکسان‌سازی عقیدتی در آرایش سیاسی و اجتماعی صفویه آغاز شد. شاه‌اسماعیل، منصب صدر را، که مهم‌ترین منصب مذهبی پیکره‌سیاسی بود، به شمس‌الدین گیلانی و پس از او به روحانیون دیگر سپرد. ریشه‌کنی عقاید مخالف، یکی از مهم‌ترین وظایف منصب صدر بود و درحقیقت، وی وظیفه برقراری موفقیت‌آمیز همگونی فکری را به‌عهده داشت؛ وظیفه‌ای که تا پایان دوره شاه‌اسماعیل و حداکثر تا اوایل شاه‌تهماسب با موفقیت انجام شد.

بینش سیاسی-مذهبی صفویه و نیازهای جامعه نوظهور، امکان مهاجرت علمای شیعه جبل عامل به ایران را نیز فراهم کرد و آنان کوشیدند، کسب نخستین جایگاه‌های شیخ‌الاسلامی را که به رویشان گشوده شده بود، برای خویش تضمین کنند (امیرارجمند، ۱۹۸۷: ۲۰۱). این دسته از علمای مهاجر، نقش ویژه‌ای، مخصوصاً در آغاز شکل‌گیری نهاد دینی ایران در عصر صفوی داشتند. کارگزاری محقق کرکی^(۳) در دوران شاه‌تهماسب در تنیدن تشیع دوازده‌امامی در تاروپود حکومت صفوی نقش بسیار مؤثری داشت.

افزون‌براین، کمبود آثار مدون اصول عقاید و دستورات شرعی قضایی، سبب شد که در کنار طرح عمده یکسان‌سازی عقیدتی، ساخت الهیات شیعی نیز آغاز شود. در این شرایط، صدر به‌عنوان یک منصب رسمی دولت صفوی، نفوذ خود را از دست می‌داد و به وجود کسانی که الهیات تشیع اثنی‌عشری را شرح و بسط می‌دادند، یعنی مجتهدان، نیاز می‌افتاد (نجف‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۴۷). عبدی‌بیگ شیرازی در «تکملة الاخبار»، ورود فقها به دستگاه حکومت صفویه به‌دلیل ضرورت‌های اجرایی را با جمله زیر به‌خوبی نشان می‌دهد: «شاه‌تهماسب، میر غیاث‌الدین منصور صدر را، چون از فقه بخشی نبود و در حکمت و فلسفه و هیئت و ریاضی و طب از دیگر علما ممتاز بود، از آن منصب عزل فرمود، امیر معز‌الدین محمدنقیب میرمیرانی اصفهانی را که به فقهت، ممتاز و به ورع و تقوا بین الاقران سرفراز بود، نصب فرمودند» (شیرازی، ۱۳۶۹: ۲۷). جابه‌جایی قدرت در دستگاه دینی عصر صفوی، راه را برای افزایش قدرت علما هموار کرد^(۴).

شکاف در بنیان‌های فکری سلطنت صفوی در سال‌های پادشاهی شاه‌تهماسب و به‌ویژه شاه‌عباس اول و انتقال قدرت از «صوفیه» به «مجتهدان»، مسئله «ولایت یا نیابت پادشاهان صفوی» را، آن‌گونه که قزلباش‌های صفوی به آن‌ها اطلاق می‌کردند، با چالش عمده علما روبه‌رو کرد و مسیر ظهور مجتهدان، به‌عنوان واسطه میان امامان و پادشاهان، فراهم شد. به‌گفته

سیوری، آنچه حقیقتاً قدرت صوفیه را درهم کوبید، قدرت مجتهدانی بود که در نیمه دوم سلطنت صفویان، «قدرت بالای سر پادشاه» به حساب می‌آمدند (سیوری، ۱۳۶۳: ۲۱۳). حضور پررنگ و مؤثر فقها در مراسم تاج‌گذاری شاه‌صفی، نوه و جانشین شاه‌عباس اول، به خوبی بیانگر افزایش قدرت و نفوذ فقها در دربار صفوی است؛ نقشی که پیش از این، مقام برجسته صوفیان، یعنی خلیفه‌الخلفا، به عهده داشت (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۲۴). شاه سلطان حسین نیز در هنگام تاج‌گذاری به صوفیان اجازه نداد چنان‌که مرسوم بود، شمشیر بر کمر او ببندند و شیخ‌الاسلام را پیش خواند که این تشریفات را انجام دهد (لاکهارت، ۱۳۸۳: ۳۱).

در کنار قدرت یافتن روزافزون علما در دستگاه حکومتی صفویه، عوامل دیگری همچون پیوند خوردن علما با زمین از طریق زمین‌های وقفی و سیورغال‌ها^(۵)، گسترش ارتباط و پیوند با اقشار مختلف اجتماعی از طریق اداره امور شرعی و مدنی، و حل و فصل دعاوی و اختلافات، باعث افزایش نفوذ اجتماعی علما و استقلال مادی آنان از دربار صفوی شد (سیوری، ۱۳۷۴: ۱۶۷؛ لمبتون، ۱۳۴۵: ۲۴۷). افزون بر سیورغال‌ها، زمین‌های وقفی نیز نقش مهمی در استقلال مالی علما ایفا کردند. زمین‌های وقفی در زمان صفویه بسیار گسترش یافتند. شاه‌عباس اول، همه املاک و اموال شخصی خود را وقف چهارده معصوم کرد و تولید آن را خود به عهده گرفت و بعد از خود نیز به جانشینانش واگذار کرد (لمبتون، ۱۳۴۵: ۱۶۶). پیگیری این رویه از سوی سلاطین صفوی، سبب شد که زمین‌داران و صاحبان املاک خصوصی نیز املاک خود را وقف کنند و در نتیجه، روحانیون به گونه‌ای روزافزون به «تولیت» اوقاف منصوب می‌شدند. برخی تواربخ محلی، به‌ویژه تاریخ‌نابین، اردستان، نطنز و کاشان، رشد قدرت اقتصادی خانواده‌های سادات را نشان می‌دهند. آن‌ها به عنوان «متولیان» اوقافی که از سوی دیگران اعطا شده بود، کار خود را شروع کردند و در ادامه، املاک خصوصی بزرگی را از آن خود کردند و به‌عنوان متمولین محلی با قدرت اقتصادی-اجتماعی و سیاسی محلی فراوان سر برآوردند (لمبتون، ۱۳۴۵: ۱۲۲).

در عین حال، دولت صفوی با هوشیاری، مراقب مشروعیت نظام سیاسی خویش از یک سو و جلوگیری از بروز جریان‌های مستقل، حتی در زمینه دینی، از سوی دیگر بود. بین نهاد سیاسی و نهاد دینی با همه دعاوی آن، موازنه‌ای زیرکانه برقرار شده بود و نهاد دینی نه در شکل دیوانی که در شکل عام آن، بیشتر در راستای مشروعیت‌بخشی به نهاد سیاسی عمل می‌کرد. گرایش‌های منفردی که نزدیکی به نظام سیاسی را سبب تباهی ایمان می‌پنداشت، آن‌چنان نیرومند نبودند که بتوانند مسیر عمومی آن را متوقف کنند. توانمندی شاه‌عباس در ایجاد نظم و اقتدار مرکزی، سبب شد که در این

برهه از تاریخ صفوی، نهاد قدرت، بسیار قوی‌تر از نهاد دین عمل کند. وی به علما به‌عنوان کارگزاران و خادمان حکومت خویش می‌نگریست و در امور مختلف مذهبی از آنان بهره می‌برد و چنانچه آن‌ها را سد راه خود می‌دید، حاضر بود با آنان سخت برخورد کند. چنان‌که دل‌واله به‌نقل از شاه‌عباس می‌گوید: «ملاها همیشه به من فشار می‌آورند، حوصله مرا تنگ می‌کنند و می‌گویند، نباید با مسلمین جنگ کرد؛ ولی از این لحظه به بعد اگر به من یک کلمه دیگر بگویند، دستور می‌دهم همه آن‌ها را از دم تیغ بگذرانند» (دل‌واله، ۱۳۴۸: ۲۰۹).

نتیجه اقدامات همراه با کنترل شاه‌عباس اول این بود که از یک‌سو، در این دوره، علما بیشتر به فعالیت‌های علمی و مذهبی متمایل بودند و داعیه ورود به صحنه سیاسی و کسب قدرت را نداشتند و از سوی دیگر، قدرت فائده شاه‌عباس را پذیرفته و حاضر به همکاری با او بودند؛ زیرا، در تعاملات به‌شدت ساختارمند میان شاهان صفوی به‌مثابه کنشگرانی که ظرفیت زیادی برای کنش راهبردی داشتند، در وضعیتی که علما/فقها قادر به کسب منافع زیادی بودند، رسیدن به توافق‌های الزام‌آور میان این دو گروه امکان‌پذیر شد. علمای شیعه با آگاهی از اینکه در شرایط ویژه تاریخی قرار دارند و گزینه‌های چندانی برای انتخاب پیش‌رو ندارند، در برابر نهاد سیاست مقاومت نکردند، بلکه به تبیین مبانی مشروعیت حکومت شیعی از نظر فقه جعفری پرداخته و آزادی خود را به‌بند کشیدند تا در جریان تحول نهادی، به اهداف بزرگ‌تری دست یابند.

با مرگ شاه‌عباس اول، ساخت متمرکز سیاسی صفویان به‌تدریج در هم شکست و در پی آن، نهاد دینی نیز هم‌به‌لحاظ مناصب و امتیازات اجتماعی و هم از دیدگاه اندیشه‌ای، دچار دگرگونی‌هایی شد. اگرچه میراث دوره حکمرانی شاه‌عباس در پیوند با تحولات نهاد دینی تا عهد سقوط اصفهان و حتی پس از آن نیز تداوم یافت، اما نهاد دینی و کنشگران آن که در جریان یک سلسله توالی‌های واکنشی توانسته بودند به‌خوبی خود را با بستر خاص صفویه هماهنگ کنند، تکاپوهای ویژه‌ای را به‌منظور دستیابی به اهداف خاص سیاسی و اجتماعی آغاز کردند که به تثبیت نهاد دینی در پایان عصر صفوی انجامید. در این وهله تاریخی، نهاد دینی کاملاً شکل یافته و مرتبط و منسجم شده بود و «نظام شیعی دوازده‌امامی، به‌مثابه یک متن، ایجادکننده فرهنگ شد؛ به‌گونه‌ای که این متن به متن حاکم و غالب جامعه ایرانی تبدیل شد که دیگر متون را با آن می‌سنجیدند و مشروعیتشان را براساس آن تعیین می‌کردند» (نجف‌زاده، ۱۳۸۶: ۳۴۵). شاردن در سفرنامه خود در این زمان، نکته‌هایی را درباره روحانیون مطرح کرده است که استقلال نسبی و قدرت اجتماعی ایشان را به‌وضوح نمایان می‌کند: «اگر این جامعه

دارای حکومتی جدا از حکومت سیاسی بود، می‌توانستیم این فصل را حکومت جامعه روحانیان بنامم» (شاردن، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۳۳۴).

۵-۳. اصناف و بازاریان؛ توسعه ظرفیت‌های اجتماعی

وزن نیروهای اجتماعی در آرایش نهادی ایجادشده در عصر صفوی بسیار فزاینده است. اگر این ایده استفان گودمن^۱ را بپذیریم که «اقتصاد در یک فضای ایزوله روی نمی‌دهد، بلکه عمل اقتصادی و مادی از طریق عوامل تفکیک‌ناپذیری مانند دین و مسائل اجتماعی و فرهنگی تعریف می‌شود» (گودمن، ۲۰۰۱: ۹۱۲)، نظام اقتصادی را نیز می‌توان نهاد اقتصاد نامید. این نظام، بخشی از فرهنگ جامعه است و فرهنگ جامعه نیز از مجموعه‌ای از نهادهای گوناگون، از جمله نهاد اقتصادی، تشکیل شده است؛ بنابراین، اصناف نه تنها به عنوان یک رکن اقتصادی، بلکه همواره به عنوان نهادی اجتماعی و میراثی فرهنگی در تنظیم روابط اجتماعی مؤثر بوده‌اند. دگرگونی حیات سیاسی و دینی در عصر صفوی، به نوبه خود بر حیات اجتماعی و اقتصادی نیز تأثیر گذاشت و فعالیت اصناف ایران؛ وارد مرحله تازه‌ای از حیات چندصدساله خود شد. یکی از دلایل اصلی پویایی اصناف و کنشگران فعال در بازار دوره صفویه، شکل آن‌ها تحت لوای انجمن‌ها و هیئت‌های صنفی است. این شکل‌ها که به تعبیر فوران «محور اولیه و عمده اقتصاد شهری سده هفدهم ایران بوده‌اند» (فوران، ۱۳۷۸: ۶۰)، به رغم چارچوب کنترل شدید حکومت شهرها توسط صفویه، از نوعی خودسامانی برخوردار بودند. سازمان داخلی اصناف در عصر صفوی، تابع سلسله‌مراتبی چون «کدخدا، استاد، شاگرد، و پادو» بود. کدخدا که توسط دست‌کم دوسوم استادان اصناف انتخاب می‌شد، قدرت و اختیار فراوانی بر افراد دیگر صنف داشت و در همه مسائل عمومی، نماینده صنفش بود (اشرف، ۱۳۵۹: ۳۱). اصناف در امور مالیاتی، قضایی، و حل و فصل اختلافات نیز از میزانی استقلال نسبی برخوردار بودند. گزارش ملکم درباره شیوه انتخاب قاضی و کدخدا در اصناف، شاهدی بر این مدعا است: «تمایل مردم، آن‌ها را معین می‌کنند... اگر قاضی برگزیده موردپسند شهروندان نباشد... غوغای لاینقطع آن‌ها، موجب استعفای داوطلبانه وی یا برکناری‌اش خواهد شد...» (ملکم، ۱۳۸۰، ج ۲: ۷۴۶).

افزون بر عامل شکل و خودسامانی، حکومت نیز تداوم کارکرد نهادسازانه بازار و تبدیل آن به یک نهاد اجتماعی نیرومند را تقویت کرد. به موازات تثبیت آرایش نهادی نوپا، گسترش

1. Stephen Gudeman

امنیت و اقتدار دولت، موجب رونق بازرگانی و صنعت و گسترش بازارها و حرفه‌های جدید می‌شد. بنا بر گزارش منابع عصر صفوی، از دوره شاه‌عباس اول به بعد بر تعداد اصناف و پیشه‌ها افزوده شد. سیدای نسفی، در کلیات خود، تنها در بخارا بیش از ۲۰۵ پیشه و حرفه را نام می‌برد (نسفی، ۱۹۹۰: ۴۳۵-۴۳۴)؛ تأیید این رونق در دوران بعدی را نیز وحید قزوینی در «ساقی‌نامه» خود دارد که تقریباً از همان حرفه‌ها یاد می‌کند (گلچین معانی، ۱۳۸۰: ۲۰۷). شاردن نیز بیشتر از ۷۰ پیشه و کسب را در اصفهان نام می‌برد؛ بنا بر قول وی، «تجار و اصناف با نظم خاصی در بازارها جای داشتند و هر بخشی از بازار به حرفه و صنعت معینی اختصاص داشت...» (شاردن، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۴۴۰). همچنین، دولت صفوی، افزون‌بر تسهیل امر تجارت در غرب و شمال غربی ایران، مسیر جنوب را نیز برای تجارت گشود تا سرمایه داخلی در سایه سرمایه خارجی رشد کند. این تغییرات، تحت تأثیر روابط تجاری بین‌المللی و همچنین، وابستگی حاکمیت سیاسی به درآمدهای حاصل از شیوه تولید خرده‌کالایی شهری و فعالیت‌های تجاری بود (عباداللهی چندانق، ۱۳۸۹: ۱۵۶).

با قدرتمند شدن بازارها، نظارت و کنترل آن‌ها شدت یافت. اصناف به تدریج پیوندهایی را با نیروهای اجتماعی دیگر همچون علما و جمعیت‌های اخوت صوفیانه برقرار کردند؛ به گونه‌ای که خطر نارضایتی و نافرمانی آن‌ها از حکومت وجود داشت و به همین دلیل، حکومت صفویه سعی می‌کرد کنترل شدیدی را بر اصناف اعمال کند (بنانی، ۱۹۷۸: ۹۸). احتمالاً از همین رو است که شاه‌عباس اول، انحصار بسیاری از محصولات صادراتی را در دست داشت و بسیاری از تجار، کارگزار و دلال او بودند. البته تجار خود نیز به کار تجارت می‌پرداختند، اما برای آنان بسیار دشوار بود که تجارت خود را به گونه‌ای مستقل و مشابه تجار کشورهای اروپایی گسترش دهند. براین اساس، تجار، رکن اساسی و ضروری جامعه به‌شمار می‌آمدند و روشن بود که حمایت و پشتیبانی از آن‌ها، «دوام نعمت و بقای دولت... و رفاهیت تمام خلق را حاصل می‌شود» (سبزواری، ۱۳۸۳: ۷۷۴-۷۷۳). افزون‌براین، اگرچه تجار در پیکره سیاسی حکومت صفوی نقش مستقیمی نداشتند، ولی چون بسیاری از آنان با سران حکومت روابط مالی داشتند و در فعالیت‌های بازرگانی با هم شریک و سهام بودند، به نوعی شریک در منافع یکدیگر به‌شمار می‌آمدند که از یک سو، سبب حمایت حکومت از آن‌ها و تأمین بخشی از نیازهای مالی حکومت از جانب تجار می‌شد و از سوی دیگر، این امر نوعی وابستگی به حکومت را برایشان به همراه می‌آورد (شاردن، ۱۳۶۶: ج ۴: ۳۶۴-۳۶۳).

در دوران شاه عباس، روابط تجاری و سیاسی با کشورهای دیگر نیز گسترش یافت و امنیت و آرامش به وجود آمده در کشور، موجب تقویت روابط تجاری در داخل و خارج از ایران شد (فوران، ۱۳۷۸: ۴۶). در همین دوره، روابط تجاری گسترده‌ای با دولت‌های نظام جهانی، از جمله پرتغال، هلند و انگلیس ایجاد شد که در این روابط، اگرچه تراز پرداخت‌ها به نفع ایران نبود، به ضرر آن هم نبود و در واقع، می‌توان گفت، روابط متقابلی جریان داشت. در چنین شرایطی و به‌ویژه از اواخر دوره صفویه به این سو، بازار و نیروهای فعال در آن به دلیل استقلال نسبی از نهاد سیاست، به تدریج از وضعیت پراکندگی نهادی و ناهمسانی‌های اجتماعی، فاصله گرفت و به این ترتیب، هسته‌های اولیه نهاد بازار به مثابه یک نهاد قدرتمند اجتماعی در پیکربندی جامعه ایرانی شکل گرفت.

جدول شماره (۱). مقایسه وضعیت پیکربندی سیاسی و اجتماعی ایران در دوره پیشاصفوی و دوره صفویه

دوره صفوی	دوره پیشاصفوی
قدرت سیاسی	قدرت سیاسی
براندازی ملوک‌الطوایفی / تشکیل یک نظام سیاسی واحد، مستقل، ایرانی / بازآفرینی الگوی پادشاهی ایران باستان / ائتلاف‌های ایلی بلندمدت	بیگانه بودن منشأ حکومت / ساختار سیاسی برپایه ساختارهای مغولی-ترکی / جنگ‌های داخلی / اتحادیه‌های ایلی ناپایدار
نتایج	نتایج
احیای دولت متمرکز در ایران / وحدت سیاسی	نظام حکومتی کوتاه‌مدت و بی‌ثبات محلی / فقدان دولت مرکزی نیرومند
ماهیت مذهبی	ماهیت مذهبی
ترویج مذهب تشیع دوازده‌امامی / رویارویی و ستیز جدی با سنی‌مذهب‌ها / رسمی شدن مذهب خاص و فراگیر	تنوع مذاهب اسلامی شیعه امامیه، اسماعیلیه، اهل سنت، حنفی، مذهبی، شافعی، و... / کشمکش‌های مذهبی و دسته‌بندی‌های داخلی
نتایج	نتایج
وحدت مذهبی	عدم وحدت مذهبی
نیروهای اقتصادی	نیروهای اقتصادی
رونق و گسترش فعالیت‌های تجاری داخلی و خارجی در سایه حمایت حکومت و امنیت داخلی / افزایش توان مالی تجار و بازرگانان	ساخت اقتصادی پراکنده با غلبه اقتصاد بخش روستایی / عدم توازن فعالیت‌های تجاری در ایالت‌های شمالی و جنوبی / رونق تجارت محلی / بازار به‌عنوان دارایی دیوان / دربار یا در برخی موارد، جزء اوقاف
نتایج	نتایج
شکل‌گیری اقتصاد ملی شکل‌گیری هسته‌های اولیه بازار به‌مثابه یک نهاد مستقل از حکومت	فقدان سازمان و تشکیلات مستقل فعالان تجاری و بازرگانی / عدم انسجام در قالب اقتصاد ملی

۳-۶. میراث نهادی صفویه؛ چارچوب جدیدی برای تنظیم روابط قدرت

خاندان صفوی در انتهای زنجیره رخدادهای قرن دهم هجری توانستند با غلبه بر نیروهای رقیب بر عرصه سیاست ایران تسلط یابند. کنشگران جدید در نتیجه وارد شدن به نهاد قدرت، با ادغام گروه‌های حاشیه‌ای پیکره سیاسی-اجتماعی پیشین در آرایش جدید، درصدد تغییر محیط نهادی موجود برآمدند. استقرار نهاد سیاست با سازوکارهای نسبتاً نو، پیدایش نهادهای مکمل را تسهیل کرده و فشارهای فراوانی را بر کنشگران رقیب وارد و آن‌ها را مجبور کرد که خود را با زمینه‌های جدید تطبیق دهند. در فرایند وابسته‌به‌مسیر، انتخاب‌های نهادی اولیه که توسط ائتلاف صفوی قزلباش انجام شد، طرفداران بیشتری یافت و تغییرات سیاسی-اجتماعی مورد نظر صفویان به تدریج در حلقه بازخوردهای مثبت قرار گرفت. توالی‌های مبتنی بر بازخورد مثبت، فضای سیاسی و ظرفیت‌های اجتماعی در آرایش صفویه را دگرگون کرد و پویایی‌های خاصی را پدید آورد که درازمدت در تحکیم یک الگوی نهادی خاص در پیکربندی سیاسی-اجتماعی ایران، به‌گونه‌ای موفق عمل کرد.

واقعیت تاریخی این است که جامعه ایران در عصر صفوی، نوعی نظم نهادی و آرایش اجتماعی را تجربه کرد که میراث تاریخی آن برای قرن‌ها پس از سقوط سیاسی آنان تداوم یافت. رشد نیروهای اجتماعی، تکثر در منابع قدرت و نیروهای مشارکت‌کننده در دولت، هویت‌یابی جدید، افزایش بده‌بستان‌ها با خارج، استقلال نسبی روحانیت و تبدیل شدن آن به یک نهاد اجتماعی و سیاسی، قدرت گرفتن و رشد نیروهای بازار و اصناف، گسترش شهرها و راه‌های ارتباطی و ترقی اقتصاد و رشد نهادی، استقلال نسبی حکام محلی و نضج نیروهای اداری متخصص و بوروکراتیک خارج از ایلات و غالباً از درون بخش‌های شهری، از جمله مهم‌ترین میراث‌های به‌جامانده از دو قرن حکومت صفویان بر ایران است که افزون بر پی افکندن نوعی پیکربندی نهادی جدید و ایجاد بسترهای لازم برای شکل‌گیری تعادل نهادی در جامعه، توانست زمینه‌های خلق گفتمان بازنگری در رابطه دولت و جامعه در ایران را نیز فراهم کند؛ بنابراین، برخلاف قائلان به جامعه کوتاه‌مدت، میراث نهادی‌ای که در دوره صفویه شکل گرفت، در حکومت‌های پس از آن، استمرار یافته و در اوایل دوره قاجاریه، یعنی پیش از رویارویی با غرب و شروع برنامه‌های نوسازی، نهادینه شد. والتر هینتس، مورخ صفویه‌شناس در این باره می‌نویسد: «ایران امروز، از نظر سیاسی و فرهنگی، بر همان پایه‌ای استوار است که سلاطین بزرگ صفویه در قرون شانزدهم و هفدهم میلادی بنا نهادند» (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۳).

به این ترتیب، روند دگرگونی‌های دوره صفویه نشان می‌دهد که تلاش‌های حکومت مرکزی

برای تمرکز هرچه بیشتر قدرت و استقلال از بنیادهای ایلی و مذهبی دوران تأسیس، برخلاف انتظار شاهان صفوی، منجر به شکل‌گیری و پیدایش نیروهای اجتماعی، سیاسی، و اقتصادی‌ای شد که تلاش‌های تمرکزگرایانه حکومت صفویه را به چالش می‌کشیدند. تلاش‌های تمرکزگرایانه شاه عباس و شاهان دیگر صفوی، هرچند در کوتاه‌مدت مفید و کارآمد به نظر می‌رسید، در درازمدت، ضعف اقتصادی و نظامی حکومت و قدرت‌یابی نیروهای اجتماعی در برابر قدرت حکومت مرکزی را در پی داشت.

نتیجه‌گیری

بر پایه رویکرد نهادگرایی تاریخی، ارتباط دولت با نیروهای اجتماعی، فرایندی ایستا نیست، بلکه فرایندی است پویا که دولت و جامعه را به‌گونه‌ای متقابل دگرگون کرده است. اغلب پژوهشگران، به‌ویژه پژوهشگران عرصه جامعه‌شناسی سیاسی، روابط نهادهای سیاسی و اجتماعی را با درکی منحصر به دولت یا جامعه تبیین کرده و هر یک بخش‌های مهمی از واقعیت اجتماعی را نادیده گرفته‌اند. در این میان، نهادگرایی تاریخی از این ظرفیت برخوردار است که تمرکز ما را بر حوزه‌های نادیده‌انگاشته‌شده از متغیرهای مؤثر بر آرایش اجتماعی سیاسی معطوف سازد. این رویکرد، از یک سو، بر نقش شکل‌دهنده نهادها در عرصه سیاسی تأکید می‌کند و از سوی دیگر، نهادها را مقوله‌های تاریخی شکل‌گرفته در بستر زمان می‌داند که خود، بر ایند منافع و دیدگاه‌های خاص در مقطعی خاص (بزننگاه) هستند که به‌عنوان میراثی شکل‌دهنده برای دوره‌های بعدی به‌جای می‌مانند و نوعی وابستگی به مسیر ایجاد می‌کنند. به تعبیر جیمز ماهونی، همین نهادها که نوعی تداوم و تأثیر مستقل بر کششگران سیاسی دارند، موضوع مهم‌ترین منازعات سیاسی نیز هستند و در متن این منازعات تغییر کرده و در عین حال، در فرایند گذارهای سیاسی از قدرت تولید یا بازتولید یک نظم اجتماعی جدید برخوردارند (ماهونی، ۲۰۱۷: ۵۱۷).

حکومت صفویه، به‌عنوان یک بزننگاه تاریخی، پیکربندی نهادی جدیدی را خلق کرد. معمولاً نهادها پس از شکل‌گیری به ثبات گرایش دارند و دیگر به‌سختی قابل بازگشت هستند. صفویه با تشکیل یک حکومت فراگیر مستقل، تغییر در باورهای مذهبی، ائتلاف با نیروهای قدرتمند اجتماعی، و تأسیس نهادی، سبب‌ساز بازپیکربندی سیاسی و اجتماعی و تولید یک نظم نهادی جدید در ایران تا بزننگاه تاریخی بعدی شد.

بنابراین، استدلال اصلی مقاله حاضر این است که واقعیت‌های تاریخی جامعه در عصر

صفویه، این گزاره را با تردید مواجه می‌کند که قدرت بی‌حد و حصر دولت، مانع شکل‌گیری و ظهور نیروها و نهادهای اجتماعی مستقل از دولت شده است. بازخوانی تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در یک زمینه تاریخی نهادی زمانمند نشان می‌دهد که روایت غالب در آثار نظریه‌پردازان از ماهیت دولت به‌عنوان یک دولت استبدادی و خودکامه در مقابل جامعه منفعل و فاقد توان، تاجه‌اندازه از واقعیت تاریخی جامعه ایران در عصر صفوی به‌دور است. درعین‌حال، پیوستاری از جریان‌ها و فرایندهای برآمده از شاکله پیکربندی اجتماعی در حال‌تغییر دوره صفوی، پیوند یافتن آموزه‌های تشیع اثنی‌عشری با نهاد حکومت، گسترش و رونق بخش‌های اقتصادی، بازتعریف روابط حکومت با ایلات و قبایل که استقلال و خودمختاری نهادی را در آرایش نهادی بازتولید می‌کرد، به تبیین امکان ثبات، نظم، و قاعده‌مندی چارچوب‌های نهادی حاصل از رخداد تاریخی تأسیس حکومت صفویه کمک می‌کند. بر همین اساس، قدرتی که نیروهای اجتماعی و سیاسی در پیکربندی دوره صفویه به‌خود اختصاص داده بودند، پس از صفویه نیز در عرصه اجتماعی و سیاسی تداوم یافت و در یک رابطه درازمدت و دوسویه، هم‌اورد با قدرت حکومت، به‌پیش‌رفت؛ بنابراین، دوره صفویه را می‌توان دوره زایش مجموعه‌ای از نهادهای سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی دانست که به‌عنوان میراث نهادی این دوره تاریخی، در یک فرایند زمانمند به دوره قاجاریه انتقال یافت و تثبیت شد.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

۱. در مقابل تعمیم، به معنای منحصر به فرد بودن رخداد تاریخی.
۲. در این شیوه، پیکره پژوهش، تنها نظمی است که در آن وقایع از اول تا آخر به تحریر درمی‌آیند.
۳. برای مطالعه فرمان طهماسب درباره کارگزاری محقق کرکی بنگرید به: محمدباقر خوانساری «روضه الجنان فی الاحوال العلما و السادات» ج ۵، ص ۱۶۷.
۴. برای کسب دانش بیشتر در این باره بنگرید به: راجر سیوری، ایران عصر صفوی، ص ۸۰...
۵. سیورغال، اصطلاحی است مغولی که در اصل به معنای پاداش یا بخشش شاهانه بود، اما به تدریج از آن برای اعطای زمینی که از معافیت کامل مالیاتی برخوردار و از مداخله دولت در امور آن مصون بود، به کار گرفته شد.

منابع

- اشرف، احمد (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران. تهران: زمینه.
- پیرسون، پل (۱۳۹۳). سیاست در بستر زمان؛ تاریخ، نهادها و تحلیل اجتماعی. ترجمه محمد فاضلی. تهران: نشر نی.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین و سیاست و فرهنگ، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جهانگشای خاقان؛ تاریخ شاه اسماعیل (۱۳۴۳). مقدمه و پیوست‌ها الله دتا مضطر. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- جوینی، علاء‌الدین عظاملک (بی‌تا). تاریخ جهانگشای. ج ۳. به‌کوشش محمدبن عبدالوهاب قزوینی. تهران: بامداد.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین الحسنی (۱۳۵۳). تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر. به‌کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: خیام.
- دلاواله، پیتر (۱۳۸۴). سفرنامه. ترجمه شفاع‌الدین شجاع. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی توسعه: بررسی تطبیقی-تاریخی ایران و ژاپن. تهران: سلمان.
- روملو، حسن‌بیگ (۱۳۵۷). احسن‌التواریخ. به‌کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: بابک.
- سبزواری، محمدباقر (۱۳۸۴). روضه‌الانوار عباسی. تصحیح اسماعیل چنگیزی اردهبایی. تهران: میراث مکتوب.
- سیوری، راجر (۱۳۶۶). ایران عصر صفوی. ترجمه احمد صبا. تهران: کتاب تهران.
- شاردن، ژان (۱۳۷۴). سفرنامه. ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.
- شیرازی (نویدی)، خواجه زین‌العابدین علی (عبدی‌بیگ) (۱۳۶۹). تکملة‌الخبار. تصحیح و تعلیقات عبدالحسین نوایی. تهران: نشر نی.
- صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی. تهران: رسا.
- عباداللهی چندانق، حمید (۱۳۸۹). اقتصاد سیاسی شهر در ایران پیشاسرمایه‌داری؛ مطالعه موردی عصر صفویه. مجله جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۱۱(۱)، صص ۱۷۴-۱۴۶.
- فلور، ویلم (۱۳۶۶). جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- فوران، جان (۱۳۷۸). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۹). دولت و جامعه در ایران. تهران: مرکز.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۲). اقتصاد سیاسی ایران. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: مرکز.
- کدی، نیکی (۱۳۶۹). ریشه‌های انقلاب ایران. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: قلم.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۵۰). در دربار شاهنشاه ایران. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: انجمن آثار ملی.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰). سفرنامه. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.

گلچین معانی، احمد (۱۳۸۰). شهر آشوب. به کوشش پرویز گلچین معانی. تهران: روایت.

گودرزی، حسین (۱۳۸۷). تکوین جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران با تأکید بر دوره صفویه. تهران: مؤسسه مطالعات ملی.

لاکهارت، لارنس (۱۳۸۳). انقراض سلسله صفویه. ترجمه اسماعیل دولتشاهی. ج ۳. تهران: علمی و فرهنگی.

لمبتون، آن (۱۳۴۵). مالک و زارع. ترجمه منوچهر امیری. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

لمبتون، آن (۱۳۶۲). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.

مزاوی، میشل (۱۳۶۸). پیدایش دولت صفوی. ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.

ملکم، سر جان (۱۳۸۰). تاریخ کامل ایران. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت. تهران: افسون.

منشی ترکمان، اسکندریگ (۱۳۷۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی. زیر نظر ایرج افشار. ج ۱. تهران: امیرکبیر.

مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۸۱). سازمان اداری حکومت صفوی. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: امیرکبیر.

نجف‌زاده، مهدی (۱۳۸۹). صورت‌بندی مذهبی-سیاسی جامعه ایرانی در عصر صفویه. فصلنامه سیاست، دانشگاه تهران، ۴۰(۱)، صص ۳۵۴-۳۳۷.

نجف‌زاده، مهدی (۱۳۹۵). جابه‌جایی دو انقلاب (چرخش‌های امر دینی در جامعه ایرانی). تهران: تیسرا.

هینتس، والتر (۱۳۶۲). تشکیل دولت ملی در ایران. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.

Amir Arjomand, S, (1987). *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*. Vol.17. (Publications of the Center for Middle Eastern Studies) Paperback – November 15, 2010.

Banani, A. (1978). Reflection on The Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith. In: *Iranian Studies*, XI: 11-83.

Bausani, A. (1971). *The Persians, from the Earliest Days to the Twentieth Century*. Translated from Italian by J.B. Donne. London: Elek Books.

Collier, R.B. and Collier, D. (1991). *Shaping the Political Arena*. Princeton: NJ: Princeton University Press.

Koelble, T.A. (1995). *The New Institutionalism in Political Science and Sociology*. Comparative Politics in Political Science of the City University of NewYork. Pp. 231- 243.

Levi, M. (1997). A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis. In: Lichbach, M. and Zuckerman, A. Eds. *Comparative Politics: Rationality, Culture and Structure*. Cambridge: Cambridge University

Press, 19-41.

Mahoney, J. (2000). Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society*, 29(4): 507-548.

Newman, A (2015). Great men, Decline and Empire: Safavid Studies and a Way forward? *Medieval Worlds*, No. 2, pp.45-58.

Stanley, W (2006). The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran. *Comparative Strategic Cultures Curriculum*, No: DTRA01-03, pp. 1-27.

Steinmo, S. (2008). *Historical Institutionalism? In Donatella Della Porta and Michael Keating(eds.), Approaches and Methodologies in the Social Sciences. A Pluralist Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stephen, G (2001). *The Anthropology of Economy: Community, Market, and Culture*, Oxford Blackwell.

Thelen, K. and Steinmo, S. (2002). Historical Institutionalism in Comparative Politics. In: Sven Steinmo; Kathleen Thelen, and Frank Longstreth, (Eds.). *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge: Cambridge University press: 1-32.

